

Павле МИЛОШЕВИЋ

КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ ОД ТРИНАЕСТОЈУЛСКОГ УСТАНКА ДО КРАЈА 1941. ГОДИНЕ*

Савјетовање од 8. августа

Италијанска летња противофанзива није била завршена, иако су се устаници били расули и престали да дају отпор, када је 8. августа у Каменику одржано покрајинско савјетовање Комунистичке партије за Црну Гору, Боку и Санџак. Циљ консултовања био је да се изврши анализа припрема, а тако и последица јулског устанка и, зависно од новонасталих прилика и стечених искустава, одреде будући задаци. Због веома деликатне ситуације у коју је устанички покрет био доведен и потребе за брзим дјеловањем, савјетовање је отпочело рад у одсуству делегата Централног комитета М. Ђиласа, који се тренутно није нашао у Каменику. По неким подацима, савјетовање је изрекло веома неповољне оцјене о неусаглашеним упутствима и наређењима која су издавана у току устанка, а нарочито о тзв. другој директиви, која је демобилизаторски дјеловала на устанике. Било је озбиљних приговора и на рачун формирања фронтова, система веза и уопште начина руковођења, што је имало за последицу одвајање дијела народа од устаничког покрета и његово

---

* Овај текст представља дио рада *Комунистичка партија у Црној Гори 1941—1945*, који је због преране смрти аутора остао незавршен.

Од планиране монографије покојни Павле Милошевић (бивши сарадник Историјског института СР Црне Горе, 1932—1975), успио је да заврши само двије главе (*Априлски рат и јулски устанак* и *Рад партијске организације од јулског устанка до краја 1941. године*), док је од треће главе (*Грађански рат и криза НОП-а у првој половини 1942. године*) стигао да напише свега десетак страница. Текст који објављујемо представља у ствари другу главу, а наслов рада дала је Редакција.

Редакција је свјесна чињенице да у овом раду понегдје има једностраности и недовољне изнијансираности оцјена и закључака, што је и разумљиво када се има у виду да је ово прва верзија рукописа, и да би аутор на њему још радио. Ипак, сматрали смо корисним да се овај рад, уз незнатне редакторске интервенције, објави, јер он, на извјестан начин, представља освјежење у нашој историографији о ослободилачком рату и револуцији.

Редакцију текста извршио је и за штампу га припремио Радоје Павловић.

пасивизирање. При крају рада савјетовања стигао је и М. Ђилас и, пошто се упознао са оцјенама и закључцима који су требали да добију форму резолуције, тражио је да се савјетовање понови, тако да је оно одржано у два дијела. Упркос извјесном противљењу једног броја партијских функционера, М. Ђилас је успио да на другом дијелу савјетовања углавном наметне своје мишљење о јулским догађајима и образложи га у посебној резолуцији, коју су из обзира према делегату Централног комитета присутни прихватили као докуменат покрајинског савјетовања.¹

Осим овог документа, који је био намијењен не само партијским организацијама и њиховим руководствомима већ је са њим требало упознати и „све борце и широке народне масе“, на савјетовању је донесена додатна или, како се у документима назива, интерна резолуција, која није била за ширу јавност.² Одмах након савјетовања у Каменику, у жељи да разјасни садржину и смисао ових двију резолуција, М. Ђилас је упутио Покрајинском комитету посебно писмо у коме је веома детаљно и на њему својствен начин изложио пропусте и грешке испољене у потоњим догађајима и дао упутства за будући рад.³ Покрајински комитет је „у потпуности прихватио писмо делегата“ Централног комитета, „које правилно указује на пропусте, недостатке и слабости“ партијске организације у Црној Гори „и које открива разноврсне нове форме“ за рад у „будућим условима“. Из тих дана су и Ђиласове тезе, боље речено његова размишљања о насталој политичкој ситуацији, образложена под насловом Прва етапа националноослободилачке борбе у Црној Гори. У овом документу такође се износе оцјене јулског устанка и даје нека врста програма за рад и будућност.⁴ Полазећи од органске цјелине и сродности идеја, горе побројани документи могу се сматрати као основа конкретне политике утемељене на покрајинском партијском савјетовању од 8. августа, која ће се спроводити у Црној Гори за неколико наредних мјесеци.

За разматрање те политике нијесу од особитог значаја недоумице, неодмјерене оцјене и мишљења изречена у резолуцији покрајинског савјетовања и њој додатним документима која се дотичу јулског устанка. Ипак је нужно напоменути да је Ђилас, користећи положај делегата Централног комитета, успијевао да своје пропусте и грешке које је правио у току јулских акција

¹ Архив Историјског института СР Црне Горе (даље: АИИ — ЦГ), 2—42 (42), Види: Ђуро Вујовић, О лијевим грешкама КПЈ у Црној Гори у првој години народноослободилачког рата, Историјски записи, св. 1, 1967, 50, АИИ—ЦГ, Вељко Зековић, нерегистровано.

² АИИ—ЦГ, 3/П 1—1 (41). Интерна резолуција Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку, Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 2, Резолуција Покрајинског комитета КПЈ и писмо делегата Централног комитета.

³ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 2, Писмо делегата Централног комитета Покрајинском комитету, без датума.

⁴ АИИ—ЦГ, IX, 2—7 (41), Прва етапа национално-ослободилачке борбе у Црној Гори. Докуменат је без датума. Недостаје му и потпис, али он по стилу и садржају лако открива и вријеме настанка и аутора.

свали на другога — углавном на Покрајински комитет, или их објасни нестварним околностима. Упркос догађајима и развоју ситуације која га је демантовала, он је упорно заступао мишљење да се са општим устанком преурањило и да он као такав није имао никаквог изгледа да преживи. Такво схватање изражено је у писму делегата Централног комитета, као и у резолуцији са Покрајинског савјетовања, која је, како смо нагласили, била безмало Ђиласово дјело. Тамо се каже како „су масе осјећале да вријеме за општи устанак још није дошло, да тек долази“ или: „акције (су) почеле на раније широко постављеним политичким и организационим припремама за оружани устанак“, што је имало за посљедицу стварање војске кад за то није било „политичких услова“. Даље се наводи да је Покрајински комитет „направио пропуст што пред почетак герилских акција није обезбиједио темељну прораду правилне директиве“ Централног комитета о герилским акцијама, већ је допустио да оне добију „карактер оружаног устанка“. Супротстављајући герилу идеји општенородног устанка, у резолуцији се истиче да је војничке акције требало свести на њихове „природне услове“, јер „у даљим условима герила може дати много боље резултате него оружани устанак, чији слом нужно повлачи за собом потиштеност, дјелимично враћање акција“ и сл.⁵ Мисао по којој није смјело доћи до општег устанка М. Ђилас је сасвим одређено изложио у поменутиим тезама о првој етапи националноослободилачке борбе у Црној Гори, па каже: „недостајали су објективни услови за оружани устанак; фашизам је био још исувише јак“, стога „није било изгледа за“ његов „побједоносни завршетак“.⁶ Међутим, за противрјечне директиве које су имале веома неповољне реперкусије на ток јулског устанка, па и његов завршетак, у резолуцији је нађено средње рјешење. Истина, оне су биле „нејасне, непотпуне и једностране. Погрешно је у њима било то, да се узгибане масе враћају демобилизацијом ка герили, као што је доцније било погрешно бацити паролу оружаног устанка“. Али, „посматране као цјелина у развоју“ оне су значиле „настојање да се задржи герилски карактер акција, да се избјегну одлучне фронталне борбе, а да се при том партија не одвоји од маса“.⁷

Овакве оцјене јулског устанка изречене у резолуцији са покрајинског савјетовања и другим документима која су се односила на њ, поред личних обзира и жеље М. Ђиласа да умањи своју одговорност, биле су у доброј мјери и резултат његовог интимног увјерења да оружане акције нијесу смјеле изаћи из оквира диверзија и ситнијих сукоба. Постустаничка ситуација као да га је учвршћивала у том увјерењу и давала му за право. Јер,

⁵ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 2, Резолуција покрајинског савјетовања.

⁶ АИИ—ЦГ, IX 2—7 (41). Прва етапа националноослободилачке борбе у Црној Гори, без датума.

⁷ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 2, Резолуција покрајинског савјетовања и друга док. која су се односила на ово.

послије сламања устанка и испуштања ситуације из руку, настављање борбе против окупатора било је могуће остварити једино преко битнијих акција, које би постепено нарастале и стварале основу за шири устанички покрет и његово масовније обнављање, што су касније догађаји и потврдили. Аналогно томе, на покрајинском савјетовању веома се одређено изражава привидно увјерење да јулски устанак није био довољно припремљен и да је због тога доживио пораз. Полазећи од тог закључка, на савјетовању је установљена концепција по којој тек предстоји покретање свенародног устанка коме би претходила „свестрана војничка и политичка припрема“. Будући устанак је подразумијевао муњевите ударце на основне позиције непријатеља и његово коначно протјеривање из Црне Горе. Што је веома занимљиво, он је временски одређиван још у току наредне јесени, а најкасније до краја године. У интересу постизања коначног рјешења, како се истиче у резолуцији, било је неопходно претходно извршити „учвршћење и проширење партијске организације у свим мјестима и условима“, остварити идеолошко и политичко усмјеравање Партије и народа, „организовање масовног герилског покрета, као кичме будуће војске. Стварање чврсте материјалне и политичке базе за герилске одреде у заједници са осталим патриотским елементима“ и стално „извођење акција“. Међутим, савјетовање устанак условљава јасним политичким циљевима, јер он истовремено треба да ријеш и питање побједи „општенационалне ослободилачке антифашистичке револуције“.⁷а Идеја о јавном декларисању за револуционарне циљеве народноослободилачке борбе посебно је изражена у поменутом писму Ђиласа, које је прикључено резолуцији са покрајинског савјетовања и третирано као њен саставни дио. Предстојећи општенародни устанак у писму се оцјењује као „антифашистичка револуција која није ништа друго него нужна етапа пролетерске револуције“. Она треба да „ријеш и питање националне независности, право народа на самоопредјелење, питање народне демократске владавине и уништења свих остатака реакције, питање сношљивог живота за радничку класу и радне сељачке масе и питање гаранција тековина те револуције“. На тој основи, каже се у писму, Покрајински комитет „би морао што прије да изда *платформу борбе црногорског народа* која би прошла кроз масе, коју би оне упознале и око које би се мобилисале“.⁸ У писму се такође сматра да су политичке и друштвене околности за скору побједу „народне револуције“ веома повољне, па је „свако оклијевање и неактивност комуниста у раду око припрема општенародног оружаног устанка злочин раван издаји народа и Партије“.⁹ У кориштеним тезама о првој етапи националноослободи-

⁷а Исто.

⁸ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 2, Писмо М. Ђиласа Покрајинском комитету за Црну Гору, Боку и Санџак.

⁹ Исто.

лачке борбе у Црној Гори, разрађујући идеју будућег устанка и народне револуције, М. Билас оцјењује да је устаничка борба из јула и из почетка августа била нужна „генерална проба за предстојећи оружани устанак“ и да је пробудила „све револуционарне снаге народних маса и тако створила све предуслове за успјешно провођење антифашистичке револуције“.¹⁰

Уочава се чињеница да резолуција са покрајинског савјетовања ипак није оптерећена у толикој мјери револуционарним циљевима народноослободилачке борбе, колико је то изражено у документима који су чинили њен саставни дио, а нијесу били за ширу јавност. Међутим, формалне разлике нијесу битније реметиле суштину ствари. Савјетовање је донијело програмске документе за будући рад који су сасвим одређено потенцирали класне антагонизме, и то у вријеме када је требало радити на њиховом смиривању. Чини се да је изостала реална процјена могућности, утицаја и расположења свих друштвених снага у Црној Гори. Стога савјетовање није оставило довољно простора за споразумијевање са оним снагама које су гајиле противокупаторско расположење, које нијесу пристајале да се ослободилачки покрет израђа у социјални преврат. Класни карактер и политички смисао народноослободилачке борбе, које савјетовање поистовјећује са пролетерском револуцијом, искључивао је практичну могућност сарадње на широј основи.¹¹

Покрајинско савјетовање разматрало је, истина, унутрашње политичке односе, мјесто и улогу остатака грађанских партија у Црној Гори. Међутим, оцјена је била начелна и веома уопштена. Управо, у резолуцији се констатује да се „у току досадашње оружане акције“ са овим „јасно и отворено показала противнародна и издајничка“ дјелатност присталица сепаратистичког покрета и „остатака“ других грађанских партија. Даље се истиче да су те снаге раније „имале за собом заведене масе, данас имају само фашистичке окупаторе“. Полазећи од таквог закључка, у резолуцији се сматра да је њихов утицај ништаван и да их је стога „још у овој фази борбе“ могуће уништити или „потпуно политички изоловати од народа“.¹² Ово је први партијски докуменат у коме се сепаратистичка струја из крила Црногорске федералистичке странке, која је од дана капитулације тражила италијанску заштиту и наклоност, изједначава са буржоаским остацима у Црној Гори, који су заступали великосрпски, односно унитаристички политички правац, а још се нијесу били чвршће везали за окупатора. То је, вјероватно, урађено стога што су се у вријеме кризе устанка почеле интензивније окупљати у борбу против устаничког покрета разне грађанске групације. Објекти-

¹⁰ АИИ—ЦГ, IX 2—7 (41). Прва етапа национално-ослободилачке борбе у Црној Гори, без датума.

¹¹ П. Морача, *Југославија 1941*, Београд 1971, 241—243.

¹² Зборник НОР, том III, књ. 4. док. 2, Резолуција покрајинског савјетовања.

вно узевши, оне су за њега представљале велику опасност, при чему није било од већег значаја њихово страначко мимоилажење и међусобно противљење.

Међутим, држање грађанских снага и њихов однос према народноослободилачком покрету прецизније је и доста одређено изложен у наведеном писму М. Ђиласа Покрајинском комитету. Оно је свакако резултат његовог схватања тренутне ситуације и дотадашњих помјерања међу политичким партијама. Полазило се од чињенице да је сепаратистички покрет своју судбину трајно везао за изгледе фашистичке Италије. С тим у вези било је сасвим јасно „какав став имају и могу имати“ према народноослободилачкој борби „остаји сепаратиста“, да су они „главни непријатељи у данашњој фази борбе“ и да као такви „морају бити уништени“. Међутим, за присталице осталих грађанских партија и група, углавном великосрпских и југословенских, „које би истина жељеле национално ослобођење, али такво које би им за навијек гарантовало старе привилегије“, у писму се каже да би било „криво“ ако би комунисти ове групе изједначили са сепаратистима. Истина, ове грађанске снаге су „против револуционарног заталасавања маса, против мјера које би на недвосмислен начин загарантовале народу тековине досадашње борбе и будуће револуције“. Али, у писму се уочва да су многе „присталице тих група, као и неки појединци међу њима“ већ исказали своје „незадовољство старим стањем и да су коракнуле правилним путем народног ослобођења“. Стога треба „радити на окупљању свих искрених патриотских људи из народа, свих оних који стоје на линији непомирљиве борбе против фашизма, на линији антифашистичке револуције“. У писму се даље подвлачи да комунисти морају настојати да људе, присталице ранијег грађанског живота „које могу придобити макар за колебљиве савезнике или неутрализовати, не претворе у противнике“.¹³ Писмо сасвим одређено наглашава ослободилачке тежње једног дијела грађанских снага, али се њихово придобијање и сарадња условљавају искључиво социјалним циљевима. Практично, ни писмо ни резолуција нијесу пружали већу могућност сарадње са буржоаским остацима на ослободилачкој основи, већ су у први план истицали револуционарне мотиве народноослободилачке борбе. Такав став Покрајинског савјетовања ће касније бити жестоко нападнут од Централног комитета КПЈ, о чему ће у појединостима на одговарајућем мјесту још бити говора.

Остали закључци донесени на партијском покрајинском савјетовању, који су се тицали рада у будућности, већином су били добро оријентисани. Истина, концепција о предстојећем устанку као изненадном чину, који је подразумемијевао постизање дефинитивног рјешења, и то за догледно вријеме, није имала реално оправдање нити се темелила на стварној процјени снага и

¹³ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 2, Писмо М. Ђиласа Покрајинском комитету за Црну Гору, Боку и Санцак,

услова. Исто тако није се нашло најповољније рјешење за изградњу основних органа устаничке власти, већ се сматрало да она треба да израсте из одбора Народноослободилачког фонда, чисто економске институције наслијеђене из прије рата. Међутим, савјетовање је сасвим добро уочило да је, у ситуацији насталој послје слома јулског устанка, настављање оружане борбе могуће постићи једино преко герилских акција, због чега се герили у резолуцијама и другим документима која се односе на савјетовање придаје особити значај. Било је, управо, јасно да се само преко ситних акција, које би водиле ка већим, може остварити поступност у борби и тако створити услови за организовање ширег устаничког покрета. С тим у вези у поменутих тезама М. Ђиласа констатује се да партијске „кадрове и масе“ треба претходно „провести кроз школу револуције која се зове период гериле“. Тек послје тога, каже се на истоме мјесту, „наше масе морају бити политички и организационо спремне за оружани устанак, а ми, комунисти морамо остати једини руководици тих маса“.¹⁴ У Интерној резолуцији герила се чак третира као општенародна институција „чији појам треба шире схватити“. Јер, „герилац — каже се тамо — може бити сваки онај, без обзира на пол и старост, који на ма који начин помаже герилске акције националноослободилачке борбе“. Даље се истиче да герила мора бити организована „тако широко и еластично да захвати широке народне масе“ и да између ње „као организације и народа не буде“ никакве „чврсте границе“.¹⁵ Овдје се свакако подразумијева неопходност стварања масовне основе народноослободилачког покрета, без чега није било могуће успјешно настављање борбе. С тим у вези у документима са савјетовања и у писму делегата Централног комитета посебно се упозорава на значај сузбијања и слабљења грађанског утицаја на најшире слојеве народа, јер је партијској организацији предстојао „*период одлучујуће борбе за масе*“. Поводом тога, савјетовање је донијело закључке у којима је прецизиран рад партијских организација и њихових руководства у циљу стварања женских, омладинских и других масовних политичких организација и њиховог окупљања око општенородног посла.¹⁶ Посебно су детаљно изложени задаци у интерној резолуцији, која је била повјерљиви документ, искључиво намијењен комунистима. Поред рада на организовању и масовљењу гериле и њеног прерастања у војску, у њој се налаже комунистима да поведу широку и организовану акцију за придобијање народа, који иако „заплашен репресалијама окупатора није прешао на његову страну, већ су његове симпатије на страни праведне народне борбе“. Ако „партија не пође тим путем“ — упо-

¹⁴ АИИ—ЦГ, IX 2—7 (41), Прва етапа национално-ослободилачке борбе у Црној Гори, без датума.

¹⁵ АИИ—ЦГ, 3-II 1—1 (41), Додатак резолуцији са покрајинског савј.

¹⁶ Зборник, том III, књ. 4, док. 2, Резолуција са покрајинског савјетов. и писмо М. Ђиласа Покрајинском комитету за Црну Гору, Боку и Санцак.

зорова се у резолуцији — „изоловаће се од маса, њени чланови ће се претворити у обичне комите и изгубиће се у шумама“.¹⁷ И у овом документу уочава се опасност од нарасле непријатељске пропаганде која је имала за циљ да „партију одвоји“ од народа. С тим у вези у резолуцији се препоручује формирање партијских организација и у „градовима и селима која су под непосредном контролом окупатора“, како би се преко њих паралисао утицај непријатеља и остварио „контакт са народним масама“. Посебно се скреће пажња да свака партијска јединица мора имати базу за рад „и бити у току свих политичких и друштвених кретања“.¹⁸

Наша анализа показује да је партијско покрајинско савјетовање отворено најавило продубљивање борбе око утицаја на све друштвене слојеве између комунистичке партије и остатака ранијег грађанског друштва. Тежиште утицаја подразумевало је политички рад који је имао за циљ придобијање најширих слојева народа за предстојећи устанак, односно „антифашистичку револуцију“, и борбу против свих унутрашњих друштвених снага које су га оспоравале или су се ограђивале од њега. У том правцу биће усмјерена политичка акција Комунистичке партије у Црној Гори у наредним мјесецима, премда ће концепција о новом устанку зависно од реалних услова и накнадних сазнања претрпјети знатне измјене, и њу, у пракси, разумљиво, није било могуће примјенити на начин како је то замишљено на покрајинском савјетовању.

Међутим, за остваривање политичких циљева и програма донесеног на партијском покрајинском савјетовању требало је претходно средити ситуацију у организацији Партије, која је била знатно поремећена јулским догађајима. Савјетовању нијесу били непознати потреси којима је партијска организација била изложена у току и непосредно последије јулског устанка. Полазило се од чињенице да су потоњи догађаји условили знатна организациона помјерања и промјене у Партији, као и то да су поједини комунисти, групе, па и неке организације и руководства подлегли тежини ситуације, или се нијесу најбоље снашли. Ова запажања су изложена у резолуцији са покрајинског савјетовања, а нарочито у интерној резолуцији. Поводом тога савјетовање је донијело закључак да „све случајеве појединаца и група, јединица и мјесних организација, гдје су се појавиле ма које од слабости“ испитају овлашћене партијске комисије на основу чијег ће се налаза „донијети одлуке о искључењу, распуштању, смјењивању и другим казнама“, зависно од тежине преступа. Насупрот овој мјери, која је имала за циљ „јачање и учвршћивање“ партијске организације, савјетовање исправно уочава могућност њеног знатнијег подмлађивања из редова оних „који су

¹⁷ АИИ—ЦГ, 3-П 1—1 (41), Додатак резолуцији са покрајинског савј.

¹⁸ Исто.

активно учествовали у досадашњим акцијама, а сада активно помажу Партију и слажу се са њеним програмом“.¹⁹

У циљу сређивања организације и њеног припремања за предстојеће догађаје покрајинско савјетовање покренуло је питање скоријег одржавања партијских конференција на територији цијеле покрајине. На њима је требало обезбиједити разматрање програмских докумената са покрајинског савјетовања у интересу њихове примјене и преношења на партијску организацију као цјелину. Конференције су подразумијевале и избор нових руководстава, као и детаљну анализу рада и држање комуниста у току и послије јулских догађаја. Полазећи од реалне ситуације, могућности и стања веза, тај процес није могао бити скорије завршен. Стога, упркос закључцима савјетовања о неопходности сталног извођења акција, у Црној Гори настаје период релативно дугог затишја, и он ће се с незнатним изузецима потрајати преко два мјесеца. То је вријеме сређивања партијске организације, њеног политичког и организационог прилагођавања новим условима у смислу закључака покрајинског савјетовања, послије чега се тек могло прићи извођењу већих и организованијих акција, против окупатора.

Сређивање партијске организације

Период од средине августа за неколико наредних мјесеци био је испуњен радом партијске организације у Црној Гори на остваривању закључака покрајинског савјетовања. У првој фази, која се завршила одржавањем мјесних конференција и избором нових руководстава, главна пажња била је посвећена окупљању расутих комунистичких група и организација у циљу њиховог реорганизовања, легализовања и повезивања са народом. Упоредо са тим специјалне и овлашћене комисије водиле су партијску истрагу над појединим комунистима, организацијама и руководством, за које су постојали докази или оправдане сумње да су у јулским догађајима подбацили или остали неактивни. Процес повезивања и сређивања партијских организација текао је прилично неуједначено. Он је углавном зависио од ситуације наслијеђене из устанка и прилика у појединим крајевима. Истина, већина организација успјела је релативно брзо да се среди, преодолу ранију кризу. Међутим, неке од њих, углавном оне које су у устанку затајиле, биле мање активне или уопште неактивне и допустиле да буду разбијене, нијесу успјеле да се сасвим среде и потпуно реорганизују ни послије неколико мјесеци. Некима то уопште није ни пошло за руком, па их је као такве Покрајински комитет касније расформирао.

¹⁹ АИИ—ЦГ, 3-П 1—1 (41), Додатак резолуцији са покрајинског савјетовања Комунистичке партије Југославије за Црну Гору, Боку и Санцак.

Најнеповољнија ситуација у том погледу послије јулског устанка била је у Боки Которској и дијелу јужног приморја. За вријеме снажног устаничког таласа у континенталној Црној Гори, на уском подручју Боке изведено је свега неколико ситних и не много запажених диверзија. Партијске организације у Котору и Херцег-Новом нијесу успјеле да покрену и организују ширу устаничку акцију. Стога је Покрајински комитет за Црну Гору и Боку сматрао да ова област у јулу практично није била захваћена устанком. У вези са таквом оцјеном услиједила је његова хитна интервенција. На основу података које је у међувремену прибавио о стању у Боки Которској, Покрајински комитет је у августу донио одлуку да се мјесне организације у Котору и Херцег-Новом распусте и да се преко комисија поведе партијска истрага и утврди појединачна и колективна одговорност свих комуниста.²⁰

У циљу вођења истраге и сређивања партијске организације у западној Боки, тамо је почетком септембра стигла овлашћена комисија Окружног комитета за Никшић.²¹ Прије доласка комисије ОК КПЈ — Никшић, Мјесни комитет за Херцег-Нови био је покренуо истрагу над појединим комунистима и групама на свом подручју, од којих су неки били кажњени и искључени из Партије. Комисија Окружног комитета наставила је истрагу и извршила саслушање свих чланова херцеговске партијске организације. На основу детаљног увида у стање организације и личну одговорност сваког појединца, комисија је донијела одлуку о искључењу „скоро једне трећине“ целокупног чланства. „Одмах по овоме од здравог дијела чланства комисија је поново конституисала“ партијску организацију, именовала привремено мјесно руководство, секретаре ћелија и „прочелнике јединица“.²² Негдје у то вријеме одржано је и савјетовање комуниста за западну Боку, на коме су разматрани закључци и одлуке са покрајинског партијског савјетовања од 8. августа.²³ Послије интервенције Покрајинског комитета, чишћења Партије и привремене реорганизације руководства, на подручју херцеговског Мјесног комитета запажа се знатнија политичка активност комуниста. Међутим, партијска организација за дуго није успјела да се осамостали, што је изискивало пружање редовитије или сталне помоћи са стране. Стога је Окружни комитет Никшић тамо слао на дужи боравак и рад поједине своје чланове. Међутим, како се ова мјера није показала као најпогоднија, Покрајински

²⁰ АИИ—ЦГ, II, 1—10 (41), Извјештај са мјесне партијске конференције за Херцег-Нови, без датума. Упореди: Др Д. Живковић, *Бока и Паштровићи у НОР*, Београд 1964, 95; АИИ—ЦГ, VI 1—3 (41), Жалба групе комуниста из Паштровића на одлуку Покрајинског комитета о њиховом искључењу из Партије 22. X 1941. године.

²¹ АИИ—ЦГ, II 1—10 (41), Извјештај са мјесне партијске конференције за Херцег-Нови, без датума.

²² Исто.

²³ Исто: Упореди: Др Д. Живковић, н. дј., 95.

комитет КПЈ за Црну Гору наредио је 18. новембра Окружном комитету за Никшић да свог члана Воја Ковачевића упути у западну Боку „као сталну помоћ“ тамошњој организацији, што је и урађено.²⁴ Воја Ковачевић је остао на подручју Мјесног комитета Херцег-Нови све до познатог напуштања ове области од партизанских снага у прољеће 1942. године.

Мјесец дана прије Ковачевићевог доласка, у западној Боки су отпочеле припреме за одржавање мјесне партијске конференције. Средином октобра на подручје Херцег-Новог стигао је и Радоје Дакић, политички секретар Окружног комитета КПЈ за Никшић и још један члан. Они су за неколико дана одржали састанке Мјесног комитета и свих ћелија, на којима су изабрани делегати. Мјесна партијска конференција је одржана у Мокром Долу у другој половини октобра.²⁵ Конференцији су присуствовали делегат Покрајинског комитета за Црну Гору Р. Дакић, делегат Окружног комитета Никшић, чланови Мјесног комитета и представници свих ћелија са подручја западне Боке. Она је „трајала 45 сати, са нужним прекидима“. Расправљало се о међународној и унутрашњој политичкој ситуацији, с посебним освртом на стање и локалне прилике у овом дијелу Боке од прошле Мјесне конференције из августа 1940. године до посљедњих дана. Конференција је указала на могућност снажнијег ангажовања демократских снага у борби против осовинских сила, у првом реду Сједињених Држава и „неминовност побједи Црвене армије“ у тој борби. Чак се у вези с тим покренуло и питање односа са енглеским трупама у случају њиховог искрцавања на јадранској обали, па их „треба сматрати пријатељским и савезничким све дотле док се оне боре против осовинског фашизма“.

Нарочиту пажњу, што је и разумљиво, конференција је поклонила раду и држању мјесне партијске организације у јулским догађајима и касније. Констатовано је да се она у вријеме припрема за устанак „осим неких јединица“ била „утопила у одреде и није дјеловала као засебна организација“. Поред тога „недисциплина је ишла дотле да се један дио чланства (истина не велики) није одазвао ни позиву за оружани устанак“. Исто тако, на конференцији је истакнуто да је формирање одреда прије устанка било постављано „на најширој основи“, што је омогућило да у њих уђу и људи сумњивих намјера, па чак и изразити противници устаничког покрета. Усљед тога, на знак о устанку „мобилизацији се није одазвала ни седмина обвезника“. Уз то, „касније, у току акција, секташило се у погледу одреда, тако“ што су „извјесни другови тражили од одредника заклетву Црвеној застави“. Због таквог стања ствари и односа партијска организација овдје није успјела да изведе запаженије акције у

²⁴ АИИ—ЦГ, 2—9 (41), Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак — Окружном комитету Никшић, 18. новембра 1941.

²⁵ Види: Др Д. Живковић, н. дј., 97; В. Радовић — М. Црнић, *Орјенски партизански батаљон*, Херцег-Нови 1961, 47.

устанку и оне су се „свеле на рушење само неколико комуникационих средстава“.²⁶

На конференцији је нарочито указано на значај интервенције Покрајинског комитета и помоћ коју је он директно или посредно указао партијској организацији западне Боке. С тим у вези констатовано је да је Партија последице добијања помоћи са стране и након чишћења и сређивања „продрла у већину мјеста и села“, премда су нека и даље остала ван њеног „политичког утицаја“. Посебно су истакнути успјеси до којих је дошло у посљедње вријеме у политичком раду и организовању бокелске омладине. У свим већим мјестима формиран су омладински одбори и изабрани делегати за Покрајинску омладинску конференцију. Међутим, до образовања „обласног одбора није могло доћи услед нерада по овој линији“ у источном дијелу Боке.²⁷ Позитивна кретања која су се испољила „од прије два и по мјесеца у раду партијске организације конференција је оцијенила као неопходан предуслов за „што шире повезивање“ комуниста „с маса кроз конференције, састанке и личне додире“, у циљу њиховог политичког и идејног усмјеравања и придобијања за народноослободилачки покрет. То је централно питање које ће се у наредном периоду наметати партијским организацијама, не само у Црној Гори већ и у цијелој земљи. При крају рада, конференција је тајним гласањем изабрала нови Мјесни комитет од 9 чланова. По социјалном положају 4 су били интелектуалци, 3 радници и 2 сељаци. Истим поступком изабрани су чланови, односно представници мјесне организације, за Окружни комитет Никшић и делегати за покрајинску партијску конференцију.²⁸

Међутим, ни последице неколико мјесеци марљивог и систематског рада, на којем су углавном били ангажовани искусни политички радници, партијска организација у западном дијелу Боке није сасвим била изведена на пут. То се изразило и у току одржавања мјесне конференције, када је група комуниста из херцеговске ћелије, у којој је био и један члан ранијег привременог Мјесног комитета, на веома неуобичајен и недопустив начин устала против неких мјера које је раније спровела поменута комисија Окружног комитета Никшић на подручју западне Боке. То је делегату Покрајинског комитета дало повода да уз сагласност конференције донесе одлуку о привременом распуштању херцеговске ћелије, док посебна комисија, која је тим

²⁶ АИИ—ЦГ, II 1—10 (41), Извјештај са мјесне партијске конференције за Херцег-Нови, без датума.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто. — Из сачуваних докумената са мјесних — среских партијских конференција види се да су на њима бирани делегати за покрајинску конференцију Комунистичке партије у Црној Гори. Међутим, до одржавања таквог скупа није дошло. Разлог нијесмо могли установити. Истина, 7. децембра 1941. године одржано је проширено савјетовање Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санџак, али је оно сазвано другим поводом.

поводом формирана, не испита случај до краја.²⁹ Комисија је спровела партијску истрагу над поменутом групом и о чињеничном стању до којег је дошла поднијела извјештај пленуму Мјесног комитета Херцег-Нови, који је одржан 8. и 9. новембра. Сједници пленума присуствовао је и Р. Дакић, политички секретар Округног комитета Никшић. На основу налаза и мишљења комисије, пленум је донио одлуку да се од 6 чланова, колико их је било у овој ћелији, 4 искључе из Партије са „бојкотом“, а преостала двојица, чија одговорност није доказана, и даље задрже. Да Херцег-Нови ипак не би остао на свега два члана Партије, пленум је закључио да се овој двојци прикључи један број комуниста из основне организације Поди и да се тако наново формира градска ћелија, што је и урађено.³⁰ Тада је расформирана и партијска ћелија у Кутима. Један број њених чланова повезао се са ослабљеном ћелијом Поди. У то вријеме дошло је и до других, истина мањих, организационих промјена у Партији. Наиме, од одржавања мјесне конференције до 12. новембра, осим наведених, искључена су још 3 члана Партије, док је у истом раздобљу примљено 8 нових.³¹

Нема се података на основу којих би било могућно пратити промјене у броју и саставу партијског чланства у западној Боки од друге половине новембра до краја године. Њих је свакако морало бити. Оне су се нарочито односиле на подмлађивање и пораст организације. Из развоја догађаја у току јесени, а нарочито касније, није тешко закључити да је народноослободилачки покрет у овом крају текао изразито узлазним и брзим ходом и да га је у томе слиједила огромна већина народа. То, разумљиво, не би било могуће постићи без нарасле и добро организоване Партије каква је била овдје.

Сређивање стања и реорганизовање партијске организације у источној Боки, тешко поремећене јулским догађајима, текло је спорије него се очекивало, па ће се протезати неколико мјесеци. Покрајински комитет за Црну Гору имао је обавјештење по коме је Мјесни комитет Котор практично престао да функционише и понаша се као политичко руководство већ другог дана послје првих устаничких акција. Било је и других података, истина непроверених, који су тешко теретили готово цијелу организацију источне Боке.³² Због тога, као и касније активности, сматрало се да је даљи опстанак Мјесног комитета Котор, макар и у реорга-

²⁹ АИИ—ЦГ, II 1—10 (41), Извјештај са мјесне покрајинске конференције за Херцег-Нови, без датума.

³⁰ АИИ—ЦГ, III 3—9 (41), Мјесни комитет Херцег-Нови — Округном комитету Никшић, 12. новембар 1941; исто, Покрајински комитет — Округном комитету Никшић, 18. новембар 1941.

³¹ Исто, III, 3—9 (41), Мјесни комитет Херцег-Нови — Округном комитету Никшић, 12. новембар 1941. године.

³² АИИ—ЦГ, VII, 1—3 (41), Жалба групе комуниста из Паштровића на одлуку Покрајинског комитета за Црну Гору о њиховом искључењу из Партије, 23. октобар 1941.

низованом облику доведен под веома озбиљну сумњу. Партијску истрагу која је тим поводом покренута, већ у првој половини августа, није, међутим, било могуће провести у скорије вријеме, јер сви покушаји да се дође у додир са члановима Мјесног комитета Котор и обава њихово саслушање остали су без резултата све до почетка новембра.³³

Међутим, питање Котора и неизвјесност у погледу његовог исхода, покренуло је и рјешавање статуса партијске организације у Паштровићима, крају који се веома добро понио у устанку. Ово подручје у политичком смислу било је у војној надлежности которског и барског Мјесног комитета. Расположење већег дијела чланства са овог региона ишло је за тим да се за њих формира самостална организација са рејонским комитетом који би се везао за Мјесни комитет Котор. Стога су комунисти Спича, Петровца, Св. Стефана и Будве са Мељинама предлагали да се поради на реконструисању Мјесног комитета Котор. Питање образовања рејонског комитета за ово подручје покренуто је још прије рата. Међутим, оно је из одређених разлога остало неријешено све до јесени 1941. године. Истина, непосредно уочи јулског устанка за Св. Стефан и Будву формирано је рејонско повјереништво.³⁴ Не много послје устанка, вјероватно у првој половини септембра, одржана је конференција бироа Ђелија петровачке, светостефанске и будванске општине, на којој је „донесена једногласна одлука“ да се питање формирања рејонског комитета „постави пред Партију“.³⁵ Покрајински комитет није могао прихватити овај захтјев стога што је он подразумијевао партијско везивање комуниста наведених општина за Мјесни комитет Котор, и то у вријеме када је требало да овај буде укинут. Преко опуномоћених делегата који су у августу и септембру, у више наврата, обилазили Паштровиће, Покрајински комитет је сугерисао образовање рејонског комитета у Приморју, с тим што би се он у партијским пословима везао за Мјесни комитет Бар.³⁶ Међутим, идеја о везивању за барску организацију наишла је на енергично противљење једног броја комуниста из Светог Стефана и Будве, због чега је 6 њих искључено из Партије, а неколицини су изречене и друге партијске казне. Најзад, донесена је одлука о формирању Рејонског комитета у Приморју од 4 члана, са Вељком Митровићем као секретаром.³⁷

Питање Котора, међутим, и даље је било неизвјесно. Тек првих дана новембра успјело је Ј. Лопичићу, овлашћеном делегату Покрајинског комитета, да у Доњем Грбљу одржи проширени састанак са члановима Мјесног комитета Котор и да изврши

³³ Др Ђ. Вујовић, *Ловћенски НОП одред и његово подручје у НОВ 1941—1945* (рукопис).

³⁴ АИИ—ЦГ, VI 1—3 (41), Жалба групе комуниста из Паштровића 23. октобар 1941. године.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ Др Ђ. Вујовић, нав. дјело у рукопису.

њихово саслушавање у вези са јулским догађајима.³⁸ На основу Лопичићевог извјештаја Покрајински комитет је донио одлуку о коначном распуштању Мјесног комитета Котор. Послије тога партијске ћелије из Котора и Грбља припојене су Рејонском комитету у Паштровићима, који је проширен пријемом М. Петровића као представника которске партијске организације.³⁹

Рад на сређивању партијске организације и окупљања комуниста у барском срезу такође је представљао својеврстан проблем. Ово нарочито и стога што је партија овдје у јулским догађајима безмало била преполовљена и потпуно разбијена. Истина, послије устанка одржавале су се и даље поједине комунистичке ћелије и групе, повучене далеко од насеља и без међусобне везе. Ситуација је посебно била критична у Улцињу и самом Бару. Од раније ћелије у Бару, јулску кризу преживјела су само два члана, а остали су се предали Италијанима, који су их потом стријељали. Послије јењавања првог непријатељског противустаначког удара, Окружни комитет за Цетиње, преко својих чланова и другим путем, настојао је да се пронађу 2 преживјела члана Партије из Бара и да се поради на обнављању градске ћелије. У томе се успјело тек крајем новембра. Тада је успостављена веза са Баром. Од двојице ранијих и неколицине новопримљених комуниста поново је образована ћелија у граду.⁴⁰ Под утицајем опште психозе и страха, улцињска ћелија се након устанка безмало изгубила и послије престала да ради, упркос и даљем формалном чланству њеног састава. И поред неколико покушаја и настојања да се са њом дође у додир и успостави веза, у томе се, изгледа, није успјело све до краја године. Због страха, повучености и изолације, она је једно вријеме третирана од Партије као „одметничка“ група, па је чак било мишљења да је као такву треба ликвидирати.⁴¹

У осталом дијелу барског среза, иако веома тешка, постустаначка ситуација била је ипак нешто повољнија. Заслугом Окружног комитета Цетиње, упркос поразном исходу познате предаје великог броја комуниста, прилике у Црмници почеле су релативно рано да се нормализују. Уз помоћ са стране, преостале партијске групе успјеле су у другој половини августа и у току септембра да се приберу, међусобно повежу и реорганизују. Појединости о реорганизацији и размјештају комуниста у Црмници, до чега је, усљед великих губитака у јулу, свакако касније морало доћи, нијесу нам познате, јер о томе нема података. Изумимајући Улцињ и уже подручје Бара, процес сређивања партијских ћелија и група текао је у то вријеме доста равномјерно и у осталим крајевима среза. До средине септембра већ су били

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

⁴⁰ АИИ—ЦГ, VIII 11—20, Мемоарска грађа (даље: МГ), Др Ђ. Вујовић, нав. дј. у рукопису.

⁴¹ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 10, Закључци са покрајинског савјетовања Комунистичке партије у Црној Гори, 7. децембар 1941.

обављени избор делегата и друге припреме за одржавање мјесне партијске конференције. Конференција је сазвана у другој половини септембра у Грађанима. На њој је детаљно расправљано о јулским догађајима — пометњи комуниста, њиховом насиједању смишљеној непријатељској пропаганди у току и непосредно послје устанка. С тим у вези, веома тешким ријечима окарактерисана је одлука о предаји великог броја комуниста са секретаром Мјесног комитета Италијанима. Реперкусије тог непромишљеног чина, који се завршио стријељањима и одвођењем комуниста у заробљеничке логоре, имале су веома неповољан политички одјек. Њима се користио само непријатељ, јер му је то био и основни циљ. У складу са закључцима Покрајинског партијског савјетовања, конференција је даље расправљала о нужности масовнијег организовања герилских одреда, о раду на прерастању ових у крупније војне јединице, о ангажовању Партије на образовању женских, омладинских и других политичких организација и њиховом придобијању за устанички покрет. С обзиром на изражену појаву непријатељског дјеловања грађанских групација и појединаца у току и послје устанка, уопште у барском срезу, а нарочито у Црмници, конференција је нашла да треба што прије отпочети са политичким убиствима у циљу физичког онемогућавања рада тих људи. За успјешно остваривање предстојећих задатака било је нужно оспособити и ојачати партијску организацију пријемом у њу провјерених и доказаних родољуба. То је и био један од главних закључака конференције. При крају рада, на конференцији је изабран нови Мјесни комитет, у саставу: Нико Роловић, политички секретар, Блажо Љутица, организациони секретар, и чланови: Стана Томашевић, Блажо Орландић и Љубо Поповић.⁴² Одржавањем мјесне конференције направљен је велики преокрет у барској партијској организацији. Она је, с мањим изузецима, од тог момента била поново оспособљена за успјешан и самосталан политички и организациони рад.

Раније смо указали* да се политичка ситуација у јулу особито искомпликовала у крајевима који су постали жртва неочекивано брзе и сурове непријатељске војне интервенције. То је нарочито било карактеристично за јужне дјелове Црне Горе и дио Приморја. Међутим, и у таквим условима, који су били изузетни и необично тешки, поједине партијске организације успјеле су прилично брзо да се приберу, избјегну снажније потресе и ублаже почетну кризу. Упркос веома деликатној ситуацији, Мјесни комитет Цетиње показао је довољно смисла за брзо реаговање и прилагођавање насталим условима. До средине августа чланови овог комитета обишли су све партијске ћелије у цетињском срезу које су се одржале и послје устанка. Њима је

⁴² АИИ—ЦГ, VIII 1г—4, МГ, Б. Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, књ. I, Београд 1960, 279.

* О томе се говори у претходној глави. — (Прим. редактора).

успјело да успоставе везу и са организацијом која је илегално радила у самом Цетињу.⁴³

Поред пружања помоћи, давања упутстава на основу најновијих сазнања и препорука Покрајинског комитета, обиласци су имали за циљ да остваре увид у стање организације као цјелине и да се, зависно од тога, спроведе поступак око утврђивања одговорности појединих комуниста и група за које су постојали докази или сумње да се нијесу добро држали у јулским догађајима. Истина, тренутно стање у Партији није било забрињавајуће, али су неке индиције ипак упућивале на то да је треба темељито реорганизовати „одоздо до горе“. Мјесни комитет за Цетиње посебно је расправљао то питање на сједници од 15. августа. Том приликом је закључено да се реорганизација и чишћење Партије спроведу што скорије, енергично и крајње досљедно.⁴⁴ На основу провјеравања и дискутовања свих спорних случајева, од средине августа до почетка новембра из партијске организације искључено је 25 чланова. Међутим, у истом раздобљу обављено је и примате нових чланова, тако да је подмлађена организација крајем јесени имала 218 организованих комуниста.⁴⁵ По друштвеном положају 24 су били радници, 121 сељак и 73 интелектуалца. Жена комуниста било је 19. Настале прамјене довеле су до знатних помјерања у погледу броја и састава партијских ћелија и група, нарочито у појединим општинама. Тако су од 7 доњоцеклинских ћелија, колико их је ушло у устанак, у току спровођења реорганизације формиране свега 4.⁴⁶ Међутим, раздвајањем ћелије која је до тада обухватала Боково, Косијере и Ђинсвиће образоване су двије — једна за Боково, а друга за Косијере — док су комунисти из Ђиновића припали ћелији у Штитарима.⁴⁷ У саставу чевске ћелије формирано је посебно одјељење од 3 члана у Загреди. Обновљена је и партијска ћелија у Бјелошима, која је раније била расформирана.⁴⁸ Почетком септембра за Љуботињ, Грађане и Конак образован је међуопштински партијски биро на челу са М. Вукићевићем. Тим поводом ћелија из Грађана изузета је из надлежности Мјесног комитета Бар и враћена матичној организацији којој је припадала све до уочи устанка.⁴⁹

⁴³ АИИ—ЦГ, IX 2—12 (41), Дневник рада Мјесног комитета Цетиње, 10. август — 22. октобар 1941.

⁴⁴ Исто, Др Ђуро Вујовић, н.д.ј. (рукопис).

⁴⁵ АИИ—ЦГ, IV 3а—80 (41), Извјештај Штаба Ловћенског одреда 15. децембра 1941; Исто, III 2—2 (41) Окружни комитет Цетиње — Покрајинском комитету за Црну Гору, Боку и Санцак, новембар 1941.

⁴⁶ Др Ђ. Вујовић, н.д.ј. (рукопис).

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ АИИ—ЦГ, IX 2—12 (41), Дневник рада Мјесног комитета Цетиње из 1941; Исто, VIII 16—8, МГ, Др Ђ. Вујовић, нав. дј. (рукопис). Види: Ђ. Вујовић, *Године ратне*, 68—69.

⁴⁹ АИИ—ЦГ, IX 2—12 (41), Дневник рада Мјесног комитета Цетиње из 1941. године; Исто, VIII 16—7, МГ; Др Ђ. Вујовић, нав. дј. (рукопис).

Током јесени дошло је до већих промјена и у саставу и броју партијских руководства. Оне су углавном настале послје одржавања мјесне партијске конференције. Потребно је, међутим, овдје нагласити да је, упркос изванредно сложеним условима, какви су овдје били у току устанка, а и послје њега, партијској организацији среза цетињског пошло за руком да припреми и одржи мјесну конференцију, на којој су дате оцјене јулских догађаја и донесене препоруке за будући рад, прије него што су у томе успјели остали крајеви у Црној Гори, иако је у многим од њих општа ситуација мјестимично била ипак повољнија. Управо 12. септембра у Ставору отпочела је рад прва устаничка мјесна партијска конференција, која је трајала три дана. У име Покрајинског комитета КПЈ присуствовао јој је његов организациони секретар Блажо Јовановић. Конференција је разматрала спољну и унутрашњу политичку ситуацију, с посебним освртом на прилике изазване ратом и народним устанком у Црној Гори. С тим у вези дата је повољна оцјена о дотадашњем раду средског руководства. Константован је велики успјех у подмлађивању организације. Конференција је, међутим, осудила појединачне слабости и пропусте који су се нарочито изразили у току и послје устанка.⁵⁰ То је дало повода, како је конференција истакла, Покрајинском комитету да донесе одлуку о распуштању „извесних јединица“ и група.⁵¹ Што се тиче рада у будућности, конференција је закључила да он мора бити усаглашен и темељити се искључиво на документима са проширеног покрајинског партијског савјетовања. Но, свакако под утицајем појединих оцјена из тих докумената, конференција је донијела криви закључак о томе да се у јулским данима пренаглило и да није било мјеста масовном народном устанку, што, природно, није била последица њеног самосталног схватања. Делегат Покрајинског комитета, упркос званичној оцјени која је о томе потекла са најодговорнијег мјеста, сугерисао је присутнима потребу да се то мишљење ублажи и да га треба потискивати.⁵²

На крају, конференција је тајним гласањем са проширене листе од 16 кандидата, изабрала нови Мјесни комитет од 9 чланова, у саставу: Вељко Мићуновић, Лука Вујовић, Јанко Лопичић, Даница Мариновић, Јово Капичић, Андро Ломпар, Војо Ражнатовић, Филип Бајковић и Петар Борозан.⁵³ По друштвеном положају 5 су били интелектуалци, 2 радници и 2 сељака. При-

⁵⁰ АИИ—ЦГ, IX 2—12 (41), Дневник рада Мјесног комитета Цетиње из 1941, Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 3, Записник са мјесне покрајинске конференције среза цетињског, 12. септембар 1941; Др Ђ. Вујовић, н. дј. (рукопис).

⁵¹ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 3, Записник са мјесне конференције, 12. септембар 1941.

⁵² Исто.

⁵³ Др Ђ. Вујовић, н. дј. (рукопис).

ликом конституисања за политичког секретара изабран је В. Мићуновић, а за организационог В. Ражњатовић.⁵⁴

Нешто касније у неким крајевима среза цетињског одржане су и општинске партијске конференције. На њима су бирана локална руководства, али њихов састав и број није могуће установити. Међутим, у току октобра дошло је до даљих организационих измјена. Још 30. септембра, по одлуци Покрајинског комитета, расформиран је Окружни комитет за Цетиње, с тим што је његову улогу преузело мјесно, односно среско партијско руководство, задржавајући истовремено и ранију функцију. У право, у извршним огранима ова два тијела налазили су се исти људи, док је у пленарним саставима постојала извјесна разлика. Окружни комитет требало је проширити представницима из источне Боке и јужног Приморја, а мјесни комитет секретарима „општинских ћелија ради што бољег рада“, као и због „оптерећености бироа“ који је обављало функцију оба руководства.⁵⁵ Не много послје тога, за политичког секретара Окружног комитета Цетиње именован је Крсто Попивоца, који је раније обављао дужност секретара ОК КПЈ — Никшић. Средином октобра Попивоца је стигао у цетињски округ, када је и примио нову дужност од дотадашњег секретара В. Мићуновића, који је у међувремену предвиђен за рад по војним пословима.⁵⁶ Тиме је и формално завршен процес реорганизовања и сређивања партијске организације на овом подручју. Трагови јулске кризе већ су били избрисани. Они су се, истина, и даље задржавали у свијести комуниста, али само као непријатна епизода која је припадала прошлости.

На простору подгоричког округа јулски догађаји нијесу изазвали теже потресе у партијској организацији. С незнатним изузецима, она је успјела да из њих изађе неразбијена, да сачува колективну чврстину и да се релативно рано прилагоди постустанничкој ситуацији. При томе је свакако било значајно присуство и помоћ коју је имала од Покрајинског комитета за Црну Гору, чији су чланови углавном боравили на територији подгоричког округа. Непосредно усмјеравана из центра, партијска организација овдје послје устанка улази у сферу оштре идејне борбе против нарасле антикомунистичке акције, која је нарочито била изражена у Кучима и дијелу Љешанске нахије.⁵⁷ Упоредо са тим успјешно су се одвијали послови и на плану унутар партијског рада и сређивања организације. У другој половини августа и у току септембра чланови Мјесног комитета за Подгорицу обишли су све основне организације на свом подручју, које

⁵⁴ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 3. Записник са мјесне конференције 12. септембар 1941; Др Ђ. Вујовић, нав. дј. (рукопис).

⁵⁵ АИИ—ЦГ, IX, 2—12 (41), Дневник рада Мјесног комитета Цетиње, 10. август—22. октобар 1941; Др Ђ. Вујовић, н.дј. (рукопис).

⁵⁶ Др Ђ. Вујовић, н.дј. (рукопис).

⁵⁷ Види: В. Стајкић, Сјећање на рад подгоричког Мјесног комитета КПЈ у устанку 1941, Устанак народа Југославије, књ. VI, 364.

су том приликом упознате са програмским документима донесеним на Покрајинском партијском савјетовању. Истовремено је по организацијама вршен избор делегата за мјесну партијску конференцију, која је потом одржана у другој половини септембра у Пиперима. Поред изабраних делегата, конференцији су присуствовали М. Ђилас, делегат Централног комитета КПЈ, и 2 члана Покрајинског комитета — Б. Љумовић, и Б. Јовановић.⁵⁸ Како је то и иначе било уобичајено на овим скуповима комуниста, конференција је претходно разматрала политичку и војну ситуацију, како у свијету тако и у југословенским земљама. У контексту општих кретања, нагласак је стављен на прилике у Црној Гори и збивања у локалним регијама. Конференција се повољно изразила о држању и раду партијске организације и Мјесног комитета за Подгорицу у устанку и касније, мада је било и озбиљних приговора на рачун њене неуједначене активности у свим дјеловима среза, у вријеме јулског устанка. То се нарочито односило на Зету, гдје у току јула није било „никакве акције“.⁵⁹ Конференција је дала детаљна упутства и препоруке за будући рад организације која су се темељила на закључцима покрајинског савјетовања из августа. Према неким подацима, она је посебно упозорила на потребу оштрог иступања против политичких противника комунистичког покрета.⁶⁰ Тајним гласањем конференција је изабрала нови Мјесни комитет за Подгорицу. Након неколико дана, вјероватно почетком октобра, новоизабрани Мјесни комитет проширен је именовањем неколицине нових чланова. Тиме је постигнуто његово уздизање на степен окружног руководства, које ће истовремено бити одговорно за обављање обичајних функција. Проширени Мјесни, односно Окружни комитет за Подгорицу, конституисао се у саставу: Марко Радовић, политички секретар, Видо Ускоковић, организациони секретар, и чланови: Јефто Шћепановић, Љубица Поповић, Лидица Јовановић, Владо Мартиновић — Бајица, Андро Мугоша, Јагош Ускоковић и Васо Стајкић.⁶¹

Двадесетог септембра почела је рад мјесна партијска конференција за срез даниловградски, којој је присуствовало око 25 делегата. У току дводневног рада, конференција је, поред општих, расправљала и питања из дјелокруга својих организација

⁵⁸ Б. Јовановић, *Црна Гора у НОР и револуцији*, 281.

⁵⁹ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 2, Резолуција са покрајинског савјетовања; Види: В. Стајкић, н.чл., 365.

⁶⁰ В. Стајкић, н.чл., 364.

⁶¹ Исто. — Одмах по конституисању, нарочито касније, настале су извјесне измјене у саставу Окружног комитета Подгорица. Ј. Шћепановић је упућен за секретара Окружног комитета Колашин, гдје је стигао прије 8. октобра. На нове дужности су отишли и В. Ускоковић и М. Радовић. Радовића је замијенио Р. Бурић, а за осталу двојицу немамо података. (АИИ—ЦГ, II 4—2 (41), Покрајински комитет за Црну Гору и Боку — Окружном комитету Колашин, 8. октобар 1941, исто, II 1—47 (42), Покрајински комитет за Црну Гору — Окружном комитету за Подгорицу, 5. фебруар 1942.

прије, у току и послје устанка. Није сачуван записник са овог скупа, али се на основу неких података може закључити да је оцјена о дотадашњем раду комуниста била позитивна. Она је подразумијевала и њихово држање у вријеме устаничке кризе. С тим у вези нијесу познати случајеви да је на овом подручју било потребе за покретањем партијских истрага и других ванредних мјера, јер су се комунисти у посљедњим догађајима веома добро држали.⁶² При крају је конференција донијела програм за даљи рад организације и изабрала нови Мјесни комитет од 9 чланова, у који су ушли: Блажо Мраковић, Пуниша Перовић, Радомир Бабић, Бошко Ђуричковић, Ђуро Чагоровић, Ратко Радовић, Нада Јововић, Милосав Радуловић и Раде Ковачевић.⁶³

Од јулског устанка до одржавања мјесних конференција, а и касније, до краја године, у подгоричком округу дошло је до знатних промјена у партијској организацији. Оне су се углавном односиле на пораст њеног чланства, а дјелимично и на његов размјештај. Одмах након пробоја фронтова и осипања устаничких снага, донесена је одлука да се један већи број комуниста, који је уочи устанка напустио град, поново врати у Подгорицу и стави на располагање илегалном градском комитету. У то вријеме у Подгорици су дјеловале 4 партијске ћелије, од 17 чланова и неколико кандидата. Међутим, број комуниста у граду био је много већи, али, изгледа, они нијесу били стално везани за градски комитет, већ су зависно од потреба и ситуације чешће излазили на слободну територију и поново се враћали у Подгорицу. Иако су постојали повољни услови, градска организација није у то вријеме подмлађивана пријемом нових чланова. Ово стога што градски биро ћелија није био овлашћен да то сам чини, а Мјесни комитет за Подгорицу овом питању, изгледа, није поклањао потребну пажњу, што је касније, кад су чланови Партије били већином похапшени, оцијењено као велики пропуст.⁶⁴ Али, на слободној територији подгоричког среза, односно тамо гдје окупатор није успио да успостави јачу контролу, партијска организација стално је подмлађивана. Истина, не постоје подаци на основу којих би било могуће регистровати њен раст, али се зна да је она непосредно до устанка била бројнија него у вријеме отпочињања акција. Из устанка је изашла ослабљена једино зетска организација. Она је крајем јула искључила 8 својих чланова који су заступали мишљење да се са устанком преуранило и да га је требало отпочети тек у вријеме кад се руски пукови буду примицали нашим границама и загазе на Балкан.⁶⁵ Процес подмлађивања организације у току јесени ишао је много брже. По слободној процјени, она је крајем године морала имати преко 400

⁶² АИИ—ЦГ, VIII, 16—24, МГ; Исто, VIII 16—55, МГ.

⁶³ Бошко Ђуричковић, Припреме и развој устанка у срезу даниловградском, Устанак народа Југославије 1941, књ. I, 454; Б. Јовановић, н.д.; 281.

⁶⁴ АИИ—ЦГ, VIII, 1а—32, МГ.

⁶⁵ АИИ—ЦГ, VIII, 1а—5, МГ.

организованих комуниста. Већ у септембру у Пиперима су образоване три нове ћелије, а партијска организација овдје достиже број од 114 чланова.⁶⁶ Крајем године само у љешкопољској општини била су 24 члана Партије, што ће рећи да се њен број од устанка наовамо безмало учетворостручио.⁶⁷ На жалост, остала подручја подгоричког среза немају тих података. Исто тако недостаје преглед раста скојевске организације.

Ни стање грађе која се односи на сређивање и пораст партијске организације последије јулског устанка у даниловградском срезу није много бољи. Истина, постоје извјесни подаци, углавном мемоарске природе, и то само за неке општине. Међутим, познато је да је партијска организација овдје успјела да избјегне унутрашњу кризу и да се доста рано прилагоди насталој ситуацији. Свакако су у томе имали удјела помоћ и близина Покрајинског комитета, који се у то вријеме налазио у сусједним Пиперима. На основу закључака са покрајинског савјетовања из прве половине августа, који су у даниловградском срезу морали бити рано познати, приступило се учвршћивању партијских ћелија и група, као и подмлађивању организације у цјелини. Тако су „већ у августу“, умјесто раније једне, формиране у Загарачу 3 партијске ћелије. Од августа до новембра у овој општини примљено је 17 нових чланова Партије.⁶⁸ Слично је било и са сусједним Бандићима. Тамо је крајем године основна партијска организација нарасла на око 30 чланова.⁶⁹ У вражегрмској општини организовано је у септембру 7 до 8, а могућно и до 10 нових чланова. Касније их је примљено много више.⁷⁰ Из постојеће документације назире се позитивна кретања која се односе на пораст партијских организација у другој половини љета и током јесени на подручју Спужа и Косовог Луга, премда недостају одређенији подаци, као и конкретне цифре.⁷¹ Слично је и са општинском павковићком. За њу имамо податке тек из средине децембра, када су формиране двије нове партијске ћелије, од којих је једна бројала 8 чланова, док се број чланова оне друге не помиње. Тада је у Павковићима образован нови биро ћелија од 4 члана, чији је секретар био В. Јовановић.⁷² Но, и при овако оскудним подацима, ипак се може констатовати да је партијска организација у даниловградском срезу последије јулског устанка успјела брзо да се среди, прибере и знатније се подмлади, пријемом људи који су пристали уз устанички покрет и били ријешени да га трајно подрже.

⁶⁶ Војо Поповић, Из устаничких дана у Пиперима, Устанак народа Југославије, 1941, књ. V, 621.

⁶⁷ АИИ—ЦГ, VIII 1а—4, МГ.

⁶⁸ АИИ—ЦГ, VIII 16—55, МГ; Исто, VIII, 16—5, МГ.

⁶⁹ АИИ—ЦГ, VIII 16—161, МГ.

⁷⁰ АИИ—ЦГ, VIII 16—165, МГ.

⁷¹ АИИ—ЦГ, VIII 16—24, МГ; Исто, VIII 16—58, МГ.

⁷² АИИ—ЦГ, VIII 16—44, МГ.

Послије јулског устанка, припадници партијских ћелија и група на подручју Окружног комитета Колашин прилично су се пасивизирали, живећи даље од насеља, углавном илегално и без јаче везе са народом. То је било карактеристично првих дана после италијанске противофанзиве, а и касније, све до краја септембра. У то вријеме нијесу постојале потребне везе ни између свих комунистичких група и основних организација и оне су се сводиле на најнужније додире у циљу обавјештавања о најновијим догађајима. Полазећи од таквог стања ствари, мјесна партијска руководства која су у међувремену добила закључке са проширеног савјетовања из Каменика, настоје да окупе расуте комунистичке групе, чвршће се са њима повежу и упознају их са најновијим одлукама и закључцима. У другој половини августа и у току септембра у име Мјесног комитета Андријевица Б. Делетић је обишао све партијске ћелије на подручју среза и са њима обавио консултовања на бази закључака са покрајинског савјетовања.⁷³ Исто тако је рађено и у колашинском и беранском крају. На подручју колашинског среза истовремено су предузете мјере и у погледу чишћења организације од појединих чланова и група који се нијесу најбоље држали у устанку. Познато је неколико случајева искључивања, нарочито у липовској општини.⁷⁴ Насупрот томе, по устанку су готово све основне партијске организације на територији округа бројно нарасле, а неке су тада први пут формиране. „Одмах иза устанка образоване су ћелије“ у Ровцима и Горњој Морачи, гдје их раније није било.⁷⁵ Међутим, подмлађивање партијске организације и њен раст за више мјесеци после устанка није могуће пратити на подручју Окружног комитета Колашин, јер о томе недостају потребни подаци. Нема ваљаније документарне грађе ни о њеном политичком сређивању и прилагођавању условима рада после јулске кризе.

У циљу примјене закључака са покрајинског савјетовања, на подручје Окружног комитета Колашин упућен је у својству овлашћеног делегата Покрајинског комитета Саво Брковић. Његов се задатак састојао и у томе да помогне у раду око сређивања партијске организације и њеног повезивања са народом. До средине септембра Брковић је обишао већину организација и њихова руководства у округу. Истовремено, на састанцима ћелија бирани су делегати за мјесне партијске конференције, које ће се овдје одржати до краја септембра. Свим мјесним конференцијама присуствовао је делегат Покрајинског комитета, који је био одговоран за тумачење закључака са савјетовања у Каменику. Мјесна партијска конференција за срез колашински одржана је у Лучкој гори на Сињајевини. Присуствовало је 18 делегата. Она је усвојила програм рада на бази поменутих закључака

⁷³ АИИ—ЦГ, Подаци Т. Ђ. Војводића, нерегистровано; Исто, VIII 1и—72 МГ.

⁷⁴ АИИ—ЦГ, VIII, 1ж—9, МГ.

⁷⁵ АИИ—ЦГ, VIII 1ж—1, МГ.

са покрајинског савјетовања. Изабран је и нови Мјесни комитет, у саставу: Радован Радовић, секретар, и чланови: Алекса Ђилас, Милутин Лакићевић, Бошко Рашовић, Војислав Машковић, Војо Селић и Малиша Дамјановић.⁷⁶ Мјесна конференција за Беране сазвана је у Јеловици. Присутствовало јој је око 50 делегата. Присутан је био и делегат Покрајинског комитета С. Брковић, као и политички секретар Окружног комитета Колашин Ђ. Меденица. Конференција је осудила пасивност организације у постустаничкој кризи, као и појаву предавања оружја, која је у једном тренутку послуже устанка била прилично распрострањена. При крају рада изабран је Мјесни комитет, у који су ушли: Ђоко Пајковић, Радомир Митровић, Радмила Недић, Радомир Јованчевић, Стеван Делевић, Вуко Тмушић, Саво Јоксимовић, Владо Шћекић и Радивоје Вукићевић.⁷⁷ Такође крајем септембра одржана је мјесна партијска конференција за срез андријевички. Поред делегата Покрајинског комитета и делегата Окружног комитета Колашин, присутствовало јој је око 20 изабраних делегата и око 30 осталих комуниста из среза, чије учешће у раду конференције није било обавезно. У току расправе дата је оцјена посљедњих догађаја и мјеста комуниста у њима. Донесен је програм рада организације. Изабран је и нови Мјесни комитет од 9 чланова, и то: Бранко Делегић, политички секретар, Тодор Војводић, организациони секретар, Бајо Јојић, Милица Мушикић, Милорад Ђулафић, Ђуро Лончаревић, Видо Шошкић, Радуле Јеврић и Милош Јелић, чланови.⁷⁸

Одмах након одржавања мјесних партијских конференција на подручју Окружног комитета Колашин дошло је до нових организационих промјена у партијским руководствома. Заправо, Покрајински комитет за Црну Гору и Боку дао је 8. октобра упутство како и од којих људи треба конституисати нови Окружни комитет за Колашин. По том упутству, биро Мјесног комитета Колашин требало је проширити са два члана и уздићи га на степен Окружног руководства, с тим што би, поред ове, истовремено био одговоран и за вршење дотадашње функције. У плану овог руководства требало је да уђу три представника из среза беранског и два из Андријевице. Спровођењем ове одлуке у живот, Окружни комитет Колашин конституисао се у сљедећем саставу: Јевто Шћепановић, политички секретар, Ђуро Меденица, Милан Куч, Ђоко Пајковић, Саво Јоксимовић, Бранко Делегић, Бајо Јојић, Радован Радовић и Милутин Лакићевић.⁷⁹

⁷⁶ АИИ—ЦГ, VIII 1ж—75, МГ; Исто, подаци Ђ. Меденице, нерегистровано. Види: Б. Јовановић, н.д.ј., 280.

⁷⁷ АИИ—ЦГ, VIII 1и—81, МГ; С. Јоксимовић, *У герили*, Титоград 1964, 93.

⁷⁸ АИИ—ЦГ, VIII 1и—72, МГ; Види: Р. Лекић, *Андријевички срез 1941—1944*, Цетиње 1961, Б. Јовановић, нав. дј. 280.

⁷⁹ АИИ—ЦГ, II 4—2 (41), Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санџак — Мјесном комитету Колашин, 8. октобар 1941.

Послије одржавања мјесних партијских конференција и избора нових руководстава на територији колашинског округа, за партијску организацију настаје период одлучне политичке и идејне борбе која ће нешто касније, услед специфичних околности које су се стекле у овом дијелу Црне Горе, добити буран и веома драматичан расplet.

Рад на сређивању партијске организације у никшићком округу, која, ако изузмемо западну Боку, о чему смо већ говорили, није била теже поремећена јулским догађајима, отпочео је одмах након савјетовања у Каменику. У току августа и септембра, члан Покрајинског комитета за Црну Гору Р. Дакић и инструктор Покрајинског комитета Милинко Ђуровић, са неколицином представника Окружног комитета за Никшић, обишли су у више наврата све мјесне организације на територији округа. Истовремено су одржана проширена савјетовања у мјесним руководствома, на којима су разматрани закључци са покрајинског савјетовања. Упоредо са тим вршен је избор делегата и обављане друге припреме за сазивање мјесних партијских конференција, које су биле дужне да изврше потпунију анализу рада комуниста у јулским догађајима и, што је посебно значајно, утврде програм њиховог рада у будућности.⁸⁰

Мјесне партијске конференције у никшићком округу одржане су у току октобра. Већ 3. октобра у Бијелој гори отпочео је рад мјесне партијске конференције за Грахово, Бањане и Вучји До. У име Покрајинског комитета присуствовао јој је његов члан Р. Дакић. Разматрана је спољнополитичка ситуација с њеним могућим посљедицама по унутрашње прилике, па су тим поводом изречена и нека веома карактеристична запажања. С тим у вези конференција је констатовала да у народу „влада општа вјера у побједу над фашизмом, али на доста мјеста“ присутна је „сумња у искреност Енглеске и Америке и бојазан да ће званична енглеска политика утицати на уређење послје завршетка рата“.⁸¹ Међутим, конференција се изјаснила да „поратна Енглеска неће моћи остати на старом“ нити ће моћи „гарантовати стари ред ствари“, јер се већ код нас врши „прелажење антифашистичке револуције у социјалну, до коначног ослобођења“.⁸² Конференција је даље расправљала о стварању омладинских и женских политичких организација, масовљењу герилских одреда и њиховом прерастању у крупније војне формације. Посебно је указано на неопходност оштрог поступања против остатака грађанске снага које се идентификују као „пета колона“. Тајним гласањем на конференцији је изабран нови Мјесни коми-

⁸⁰ АИИ—ЦГ, II 1—10 (41), Извјештај са Мјесне партијске конференције, Херцег-Нови, без датума; Гојко Миљанић, *Никшићки НОП одред*, Београд 1970, 92; Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966, 63.

⁸¹ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 4, Записник са мјесне конференције за Грахово, 3. октобар 1941.

⁸² Исто.

тет, у саставу: Павле Ковачевић, Мирко Булајић, Јован Ковачевић-Брђо, Саво Вујачић, Војо Ковачевић, Мирко Ковачевић, Ђорђе Булајић, Миле Килибарда, Јован Ђњато, Милан Папић и Лазар Миловић.⁸³ Истим поступком за чланове пленума Окружног комитета Никшић изабрани су: Сава Ковачевић, Војо Ковачевић и Павле Ковачевић.⁸⁴

Десетак дана касније у Горњем Пољу сазвана је мјесна партијска конференција за подручје среза никшићког, којој је присуствовало око 30 делегата. У својству делегата Покрајинског комитета присуствовао јој је Блажо Јовановић. Послије разматрања спољнополитичке и унутрашње ситуације с посебним освртом на локалне прилике, конференција је изабрала нови Мјесни комитет, у који су ушли: Радоје Дакић, политички секретар, Милинко Ђуровић, Вељко Зековић, Војо Николић, Данило Бојовић, Неда Божиновић и Васо Мартиновић.⁸⁵ Новоизабрани Мјесни комитет за Никшић, као што је у то вријеме било и у осталим окрузима у Црној Гори, преузео је истовремено и функцију Окружног комитета, с тим што су у његов пленум ушли изабрани представници западне Боке, Грахова и дурмиторскога краја.⁸⁶

Од 13. до 15. октобра одржана је мјесна партијска конференција среза шавничког, „која је почела рад у Орујници, а завршила у селу Новаковић“. Присуствовала су јој 24 члана Партије, од којих је 19 имало својство делегата. По социјалном положају делегати су били: 7 интелектуалци, 9 сељаци и 3 радници. Рад конференције су пратили Крсто Попивоца, делегат Покрајинског комитета, и В. Зековић, члан Окружног комитета за Никшић.⁸⁷ Конференција је закључила да се „дотадашњи герилски одреди претворе у масовније партизанске јединице, у првом времену чете, а касније батаљоне“ и одреде. Чак су расправљане и појединости о организацији будуће народноослободилачке војске. Посебно је указано на потребу регионалног организовања омладине и стварања антифашистичких женских организација.^{87a} На крају је изабран Мјесни комитет од 9 чланова, и то: Јован Ђуровић, политички секретар, Богдан Котлица, организациони секретар, Војин Јауковић, Војин Ђерковић, Милован Даниловић, Војин Поповић, Велимир Кнежевић, Радивоје Дакић и Вељко Мићановић.⁸⁸

Од јулског устанка до одржавања мјесних партијских конференција, а и послје њих, на подручју никшићког округа дошло је до знатних помјерања у броју и саставу основних партијских организација. Реорганизација Партије, која је у то вријеме овдје вршена, посебно је била карактеристична у западној

⁸³ Г. Миљанић, н.д.ј., 93, напомена бр. 127.

⁸⁴ Б. Јовановић, н.д.ј., 282.

⁸⁵ Г. Миљанић, н.д.ј., 95; Б. Јовановић, н.д.ј., 282.

⁸⁶ АИИ—ЦГ, Подаци Вељка Зековића, нерегистровано.

⁸⁷ АИИ—ЦГ, VIII 1ђ—1, МГ; П. Крстајић, н.д.ј., 64.

^{87a} АИИ—ЦГ, VIII 1ђ—4, МГ.

⁸⁸ П. Крстајић, н.д.ј., 65.

Боки, о чему је већ било говора. Међутим, иако много безболније и са мање напора она је у то вријеме захватила територију цијелог округа. Управо, полазећи од закључака донесених на покрајинском савјетовању, све партијске организације требало је растеретити слабости које су се у било којем облику испољиле у јулским догађајима или касније, у вријеме устаничке кризе. Поред мјера које су подразумевале радикално чишћење партије, било је нужно обезбиједити и њено подмлађивање из реда скојеваца, партијских кандидата и осталих родољуба који су се изјашњавали за револуционарни покрет и народноослободилачку борбу. Рад у овом правцу дао је веома позитивне резултате. Упркос веома деликатној постустаничкој ситуацији и изузетно отежаним условима рада, партијска организација у никшићком округу дочекала је јесен са много више комуниста него што их је имала у устанку, иако је то уједно вријеме у коме је не мали број искључен.

Сложеност политичких и војних прилика захтијевала је примање у Партију нових и оданих људи, што је ишло у прилог њеном масовљењу и ширењу утицаја у народу. Послије јулског устанка у свим општинама никшићког среза основне партијске организације бројно су нарасле, а неке су први пут образоване. Истина, у Голији је формирана прва партијска ћелија од 7 чланова тек крајем децембра 1941. године, али то је била једина општина у никшићком крају у којој до тада није било организованог партијског живота. Ћелију је формирао инструктор Окружног комитета за Никшић В. Николић. За њеног првог секретара изабран је Максим Горановић.⁸⁹ Негдје у исто вријеме у Голији је образована и скојевска организација, која је у вријеме формирања имала 5 чланова.⁹⁰ У септембру је у општини Луковској примљено 10 нових чланова Партије, а скоро толико је и кандидовано. Истовремено, тамо је организовано и око 25 скојеваца.⁹¹ У току јесени ћелија у Жупи Никшићкој повећала се за 5 чланова, од којих су двојица били новопримљени, а тројица су дошли из других организација, У исто вријеме за Партију је припремано 12 кандидата.⁹² Средином октобра у кочанској општини организовано је 5 нових чланова Партије и исто толико је кандидовано. Касније, до краја године, примљена су још 4. По социјалном саставу основна организација у Кочанима је тада изгледала овако: по 9 сељака и интелектуалаца и 4 радника.⁹³ Партијска организација у општини требјешкој, која је и раније била веома развијена, последије устанка такође се знатније подмладила.

⁸⁹ АИИ—ЦГ, III, 2—1 (41), Окружни комитет КПЈ — Никшић — Покрајинском комитету за Црну Гору, 3. јануар 1942, АИИ—ЦГ, VIII 19—27, МГ.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Исто, VIII 1д—21, МГ; Милисав Раичевић, Устанички дани у општини луковској, Устанак народа Југославије 1941, књ. I, 759.

⁹² АИИ—ЦГ, VIII 1д—9, МГ, исто, VIII 1д—11, МГ.

⁹³ Исто, VIII 1д—12, МГ; Исто, VIII 1л—13, МГ.

Поред дотадашње 3, формирана је још 1 ћелија. Управо, дошло је до раздвајања основне партијске организације у Горњем Пољу на двије посебне ћелије — вирску и растовачку.⁹⁴ За рудинско-трепачку општину недостају подаци све до децембра. Тада је у њој било 20 организованих чланова Партије.⁹⁵ У исто вријеме на подручју Вучјег Дола било их је 13.⁹⁶ Крајем године у Бањанима су дјеловале 4 основне партијске организације, и то: Велимље 9 чланова, Тупан 5, Копривице 4, Петровићи 3. По социјалном саставу: 4 радници, 16 интелектуалци и 1 без занимања. Рад ћелија на подручју Бањана обједињавао је општински биро на Велимљу од три члана, чији је секретар био Раде Петровић.⁹⁷ На територији Грахова неке основне партијске организације „одмах послје првих борби“ искључивале су поједине комунисте за које се сматрало да се нијесу добро држали у устанку. Тако је ћелија у Доловима искључила 3 члана, а ћелија у Вилусима, Загори, Спили и Осјеченици по једног. Међутим, све су оне, као и остале ћелије на ширем подручју Грахова, истовремено подмлађиване пријемом скојеваца, кандидата и симпатизера Партије.⁹⁸ У току и послје устанка дјеловала је партијска ћелија у самом Никшићу. По одобрењу Мјесног комитета, она је вршила пријем нових чланова, али се те промјене не могу пратити. Слична је ситуација и са партијском организацијом у општини пјешивачкој. Она је била једна од најразвијенијих у никшићком срезу, али за период од јулског устанка до краја године немамо података о њеној реорганизацији и подмлађивању.

Као и у осталим крајевима никшићког округа, рад на сређивању партијске организације на територији шавничког среза отпочео је у другој половини августа, да би у наредним мјесецима достигао пун интензитет. Чланови Мјесног комитета за Шавник успјели су до почетка октобра да остваре увид у стање организације на свом подручју. У то вријеме вођена је партијска истрага над дробњачком групом због њених грешака из јула, а нарочито услед њеног пасивног држања у вријеме устаничке кризе. Послје испитивања спорних случајева, мјесни комитет донио је одлуку о расформирању партијске организације у Дробњацима. Од дијела ранијег чланства чија одговорност није долазила у питање и извјесног броја новоорганизованих комуниста, поново су формиране двије основне партијске организације „на терену Дробњака по истој територијалној основи, као и раније“. Са дотадашња 22, реорганизоване ћелије спале су на свега 9 чланова. Тада је формиран и нови општински биро за Дробњак, од 3 члана, чији је секретар био Велимир Лазаревић.⁹⁹ И-

⁹⁴ Исто, VIII 1д—14, МГ.

⁹⁵ Исто, VIII 1д—26, МГ.

⁹⁶ Исто, VIII 1д—28, МГ.

⁹⁷ Исто, VIII 1д—24, МГ.

⁹⁸ Исто, VIII 1д—31, МГ.

⁹⁹ Исто, VIII 1ђ—11, МГ; Исто, VIII 1ђ—10, МГ.

зузев дробњачке, у осталим општинама дурмиторског подручја број комуниста послје јулског устанка био је знатно већи. Већ у септембру у Шаранцима су формиране, умјесто раније једне, двије партијске ћелије — једна за Горње, а друга за Доње Шаранце. Обје су тада бројале 15 чланова. Прве је секретар био Б. Перовић, а друге И. Кнежевић.¹⁰⁰ Истовремено се повећао број чланова Партије и у Језерима, гдје је образован биро ћелија одговоран за територију ових двију општина.¹⁰¹ До позитивних промјена у броју партијског чланства у то вријеме свакако је морало доћи и у ускочкој општини, али о томе нема помена у документима. Међутим, послје устанка нарочито је био запажен пораст броја чланова Партије на територији Пиве. Крајем септембра од затеченог и новог чланства у Жупи Пиви организоване су двије ћелије, а по једна у Горанску од 5 и у Боричју од 6 чланова. Нешто касније образована је и трећа ћелија у Смријечну од 9 чланова.¹⁰² У исто вријеме на Планини Пиви примљено је у Партију 18 нових чланова. Од ових и раније организованих комуниста који су овдје живјели образоване су такође три партијске ћелије, и то: једна у Црној Гори од 8, друга у Недајну од 7 и трећа у Боричју од 9 чланова. Истовремено, образовани су општински бирои ћелија за Жупу и планину Пиву.¹⁰³ Због специфичног географског положаја и размјештаја насеља, средином јесени за територију Пиве формиран је рејонски комитет од 5 чланова, на челу са В. Мићановићем као секретаром.¹⁰⁴ Он је у политичком погледу био у надлежности Мјесног комитета за Шавник.

До средине октобра, када је одржана мјесна партијска конференција, завршена је углавном реорганизација Партије у шавничком срезу. То је вријеме када се посљедице јулске кризе овдје више не осјећају, или су веома ублажене. У свим општинама тада су дјеловале по двије или више ћелија, које су окупљале 93 члана Партије и 19 кандидата. По социјалном саставу партијска организација изгледала је овако: 44 интелектуалца, 35 сељака и 14 радника. Постојала је и снажна скојевска организација, а у многим општинама и симпатизерске групе, које су држане под политичким надзором и припремане било за Партију или за Ској.¹⁰⁵

Политичка ситуација у вјерски и национално нехомогеном Санцаку послје јулског устанка изузетно се компликовала, па је с тим у вези и положај комуниста овдје постао особито деликатан. Националне и религиозне противности нарасле су до степена који је указивао на скори међусобни обрачун са драстичним посљедицама. Ситуација је погоршана и чињеницом да

¹⁰⁰ Исто, VIII 1ђ—13, МГ.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² Др О. Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 412.

¹⁰³ Исто.

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ Исто, VIII 1ђ—1, МГ.

се Обласни комитет за Санцак у вријеме устаничке кризе повукао у планину Бјеласицу, одакле није био у могућности да прати општа кретања, а још мање да на њих непосредније утиче. Ово и стога што је у вријеме непријатељске офанзиве донесена одлука да се комунисти разиђу и врате у мјеста живљења и што су се устаничке јединице у Санцаку уопште, па и у бјелопољском и пљеваљском крају, током августа и септембра потпуно распале и престале да постоје. Препуштени сами себи, поједини комунисти су подлегли ситуацији и предали се Италијанима, док су неки у међувремену похашшени и стријељани или интернирани. Чак је страдала и неколицина чланова Обласног комитета, од којих се један сам предао Италијанима.¹⁰⁶ Обласни комитет у то вријеме одржавао је везе, и то изгледа повремене, једино са бјелопољском партијском организацијом. Међутим, комунисти из бјелопољског и пљеваљског среза чинили су више покушаја да дођу у додир са сусједним организацијама, било у Санцаку било у Црној Гори, и обавијесте се о најновијој ситуацији. Њима је успјело толико да сазнају да су се истакнутији комунисти повукли у шуме гдје илегално бораве и да су се устаничке јединице распале и престале да дају отпор, што их је још више пасивизирало и деморалисало.¹⁰⁷ Полазећи од таквог реда ствари, Обласни комитет није ни могао за краће вријеме успоставити везу са организацијом и испољити значајнији утицај на ток збивања у Санцаку. Међутим, он је неочекивано дуго остао у околини Мојковца и на огранцима Бјеласице, практично неактиван.¹⁰⁸ Није познато да је у то вријеме било покушаја од одговорних комуниста из Санцака да успоставе везу са Покрајинским комитетом за Црну Гору, иако је то био најприроднији пут, с обзиром на њихову организациону и политичку упућеност. Исто се тако не зна да ли је нешто у сличном смислу предузимано из Црне Горе. Тек почетком септембра у Обласном комитету за Санцак дошло се на идеју да неко од његових чланова отпутује у западну Србију и тамо се повеже са Централним комитетом, у циљу обавјештавања о најновијој ситуацији и добијања упутстава за даљи рад. Избор је, из више разлога, пао на Рифата Бурџовића, ондашњег политичког секретара Обласног комитета. Бурџовићу, међутим, није пошло за руком да обави повјерену му мисију. Он је, истина, успио да се преко Слободана Пенезића, са којим се састао код Ужица, обавијести о стању у Србији и упозна са концепцијама политичког и војног руководства НОП-а Југославије о начину организовања и устројства устаничких јединица.¹⁰⁹ Међутим, средином септембра стижу на Златар В. Лековић и М. Бошковић, који су по налогу Ивана Милутино-

¹⁰⁶ Исто, VIII 1ђ—3, МГ.

¹⁰⁷ М. Ђуковић, Санцак у устанку 1941, Устанак народа Југославије 1941, књ. V, 30—31.

¹⁰⁸ М. Ђуковић, *Санцак*, 133.

¹⁰⁹ Богдан Гледовић, Народноослободилачки покрет у Санцаку у првој години ослободилачког рата, Војноисторијски гласник, св. 2, 1972, 46—47.

вића из Београда упућени у Санџак, са задатком да пренесу поменуто упутства о организацији устаничке војске и помогну Обласном комитету у раду на сређивању тамошње партијске организације. Долазак Лековића и Бошковића био је повод за састанак Обласног комитета за Санџак, који је одржан у другој половини септембра на Златару. На састанку је одлучено да се приступи формирању мобилних јединица у Санџаку, појача политички рад у народу и, зависно од услова, отпочне са укидањем окупаторске и колаборационистичке управе, а умјесто ње да се образују народни одбори, као политички и управни органи револуционарне власти.¹¹⁰ Одлучено је да се реорганизује Обласни комитет и формира главни штаб за Санџак. У складу са закључцима са Златара, почетком октобра образован је нови Обласни комитет, у саставу: Рифат Бурџовић, политички секретар, Војо Лековић, Момир Бошковић и Владимир Дамјановић.¹¹¹ Тада су први пут све партијске организације Санџака заступљене у Обласном комитету, јер је раније он био састављен само од комуниста из бјелопољског среза. У исто вријеме формиран је и Обласни комитет Скоја, за чијег је секретара именован В. Дамјановић.¹¹² Од почетка октобра, односно од дана доласка поменутих партијских функционера из Србије у Санџак, успостављена је непосредна веза између Санџака и Централног комитета, која ће углавном неометано функционисати све до познатих догађаја крајем прољећа наредне године.¹¹³

Послије савјетовања на Златару, чланови новоформираног Обласног комитета одржали су састанке са мјесним партијским руководством, на којима су их упознали са закључцима усвојеним на Златару. Тим поводом Р. Бурџовић је присуствовао мјесној партиској конференцији за бјелопољски срез, која је одр-

¹¹⁰ Др Н. Јовановић, *Рифат Бурџовић Трио*, Београд 1973, 61.

¹¹¹ Исто, 61—62, Б. Гледовић, н.дј., 47.

¹¹² Др Н. Јовановић, н.дј., 62,

¹¹³ Сталност тих веза и могућност Централног комитета да из сусједних Ужица, док се тамо налазио, а и касније, испоји свој снажни утицај на партијску организацију и на опште прилике у Санџаку дали су повода неким каснијим мишљењима по којима је Обласни комитет за Санџак почетком јесени 1941. године издвојен из надлежности Покрајинског комитета за Црну Гору и потом дјеловао као самостална организација, искључиво везана за централни партијски врх. Међутим, најновији истраживачки резултати, до којих је дошла др Надежда Јовановић интересујући се за политички живот и рад Рифата Бурџовића, сасвим убједљиво оповргавају такво мишљење. Користећи прворазредне изворе, Н. Јовановић исправно констатује да су политичке везе између Црне Горе и Санџака у првој години народноослободилачког рата због разних околности повремено престајале или су слабиле, и да је Обласни комитет за Санџак, поред географских и других погодности, једно вријеме и зато био оријентисан на директну везу са Централним комитетом, нарочито у вријеме док се овај налазио у Ужицу и у самом Санџаку, што је било и природно. Но, то не значи, како каже Н. Јовановић, да је ова веза послужила као разлог за његово издавање испод Покрајинског комитета за Црну Гору и политичко осамостаљивање. (Види опширније: Др Надежда Јовановић, *Рифат Бурџовић Трио*, 63—66).

жана почетком октобра на Бојној њиви, код Мојковца. Тада је изабран и нови Мјесни комитет за Бијело Поље са Живком Жижићем као политичким секретаром на челу.¹¹⁴ Бурџовић је с Бојне њиве хитно отпутовао у пљеваљски крај, гдје се састао са члановима тамошње партијске организације које је упознао са закључцима златарског састанка, као и догађајима и политичким кретањима у Санцаку.¹¹⁵ У међувремену су обиђене и повезане остале организације у области.

То је вријеме када се завршава процес сређивања партијске организације у Санцаку, која је била дезоријентисана и растројена јулским догађајима. Послије тога настаје период усмјеренијих политичких и војних акција, које су постепено нарастале и узимале шири замах. Поступност у развоју устаничког покрета као посљедица јулског искуства била је карактеристична у току јесени уопште у Црној Гори. Управо, зависно од наслијешене ситуације и најновијих сазнања усталило се мишљење по коме је настављање оружане борбе могуће успјешно остварити тек послије опсежних политичких и војних припрема. С тим у вези тежиште партијског рада усмјерено је на реафирмацију комунистичког престижа у народу, од чијег су повољног исхода углавном зависила остала рјешења. Једно од најзначајнијих подрастумијевало је темељито реконституисање оружане снага и стварање војне организације устанка. Настојања у том погледу током друге половине љета и цијеле јесени дала су прилично значајне успјехе. Зависно од тога дошло је до великих помјерања у партијским организацијама, која су била условљена политичким циљевима и војним потребама народноослободилачког покрета.

Посљедице формирања војних јединица по организацију Партије

Полазну основу за стварање шире војне организације представљали су герилски одреди заостали из јулског устанка. При

Сматрамо потребним да укажемо на један веома значајан податак који иде у прилог тврдњи да Обласни комитет за Санцак никад није издан испод Покрајинског комитета за Црну Гору, а колегиница Н. Јовановић је пропустила да га користи. Управо, обавјештавајући генералног секретара Комунистичке партије Југославије Јосипа Броза Тита о војно-политичкој ситуацији и приликама у Санцаку, почетком 1942. године, М. Билас у писму од 14. фебруара исте године, између осталог, каже: „Извршили смо извесне промене у Обласном комитету Санцака“, па с тим у вези додаје: „Сигурно ће и Ц(окрајински) К(омитет) Црне Горе одобрити ове промене“ (Зборник НОР, том II, књ. 2, док. 176, стр. 360). Ако је Обласни комитет за Санцак био већ наводно изузет и понашао се као самостално руководство, због чега би онда постојала потреба да се за поменуте промене у њему тражи сагласност Покрајинског комитета за Црну Гору. Овај податак сам за себе довољно говори и не оставља мјесто за други коментар.

¹¹⁴ АИИ—ЦГ, VIII 13—3, МГ; Исто, VIII 13—6, МГ; Др Н. Јовановић, н. дј., 62.

¹¹⁵ Др Н. Јовановић, н. дј., 62.

томе се ишло од схватања да су они најподеснији облик припремања и извођења општенородног устанка. Разумљиво, герилску организацију требало је омасовити и од ње створити крупне војне формације, без чега би и сама идеја о новом устанку постала илузорна. Мисао о карактеру и схватању поновног општенородног устанка била је изнуђена привидним увјерењем партијске организације у Црној Гори, односно њеног руководећег врха, по коме је јулски устанак безмало сматран као политички и војни пораз.¹¹⁶ Зависно од тога сматрало се да треба свим средствима радити на спасавању пољуљаног угледа и искупити се кроз широко заснован и брижљиво припреман будући свеопшти народни устанак који ни по коју цијену не би смио да омане. Чак се вјеровало да ће добро организован „нови устанак“ у веома догледно вријеме ријешити и питање коначног ослобођења Црне Горе од окупаторских трупа. Не сумњајући у реалност подухвата, у ондашњим условима заиста неизводљивог, партијска организација у Црној Гори након јулских догађаја трошила је сву снагу на стварање војне и политичке основе предстојећег устанка. Уважавајући подједнаки значај тих чинилаца, тежиште рада је ипак стављано на војну организацију. Током септембра и октобра мрежа герилских одреда знатније се проширила и бројно нарасла. У разним крајевима покрајине отпочело се са формирањем устаничких чета и батаљона. Ужурбано се радило и на успостављању штабова и евиденције за оружје способног људства, чија је пуна мобилизација требало да услиједи у вријеме кад се стекне утисак да је тренутак за општеноционални устанак најзад дошао. Већ у другој половини октобра, времену до ког се партијска организација, како смо раније истакли, била углавном опоравила од јулских потреса, руководство устаничког покрета за Црну Гору израдило је упутство за формирање „партизанске народне војске“.¹¹⁷ Упутства су урађена по узору на територијалну подјелу црногорске народне војске из времена владавине књаза и краља Николе Петровића. Не много касније она су претрпјела извјесне измјене, јер их је требало прилагодити војним концепцијама усвојеним на савјетовању у Столицама. Послије тих допуна формацијски састав народноослободилачке војске у Црној Гори састојао се од чета, батаљона и одреда. Најкрупније територијалне војне јединице биле су одреди. Њих је на подручју Црне Горе крајем новембра било 6. Они су тада бројали ви-

¹¹⁶ Види: П. Морача, н.д.ј., 246.

¹¹⁷ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 19, Упутство Штаба народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору, Боку и Санцак, од октобра 1941, за организацију партизанске народне војске. Сходно одлукама савјетовања у Столицама, крајем октобра 1941. године, Штаб народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку промијенио је назив у Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку. За Санцак је формиран посебан штаб, који је био непосредно потчињен Врховном штабу Народнослободилачких партизанских одреда Југославије.

ше хиљада људи, који, истина, нијесу били устројени као регуларне формације. Средином новембра формиран је и посебан црногорски партизански одред од близу 4.000 људи, који је по специјалном задатку упућен у Санџак. Чињеница да је покрајинско устанничко вођство у другој половини јесени било у стању да издваја тако крупне јединице за дејства ван своје територије говори о значајним успјесима постигнутим у стварању војне организације и бројном порасту припадника народноослободилачке војске.

Међутим, полазећи од сложенијих интереса ослободилачког покрета и његових крајњих циљева, било је нужно изграђивати политичку основу војне организације у њој самој — упоредо са њеним развојем. Развијајући ову концепцију, у Црној Гори се једно вријеме сматрало и отворено говорило да су партизански одреди војска, односно оружана сила, Партије, што није било неосновано, нити далеко од стварне суштине.¹¹⁸ У ствари, партијска организација овдје, како је то био случај и са осталим југословенским земљама, ангажовала је своје најбоље снаге у војним јединицама. Везано с, тим она је морала улагати изузетне напоре у политичком и идејном усмјеравању и изградњи војне организације, јер без тога не би била у стању да обезбједи постижање најкрупнијих циљева којима се тежило. Ангажовање комуниста у војним јединицама није подразумијевало запостављање политичког дјеловања ван фронтова и положаја. Напротив, настојало се да се у оба правца постигне потребна равнотежа и не допусти да се једна област запостави за рачун друге. Настојања у том смислу нарочито ће доћи до изражаја послје јулске кризе, када се радило на чвршћој политичкој и војној изградњи народноослободилачког покрета.

Покрајински комитет за Црну Гору је већ крајем јула дао упутства за рад партијске организације у условима изазваним општим народним устанком. По тој инструкцији у устанничким одредима и четама требало је формирати партијске групе и ћелије, у батаљонима „тамо гдје постоје“ батаљонске комитете, док је за позадину предвиђана „иста организациона структура као и до сада“, с тим што би у бирое ћелија и мјесне комитете ушли „најбољи партијци који нијесу способни за војску“.¹¹⁹ Услјед познатих догађаја, ова упутства нијесу могла бити у потпуности спроведена, нити су имала своју трајнију примјену. Потреба за њиховим издавањем била је потенцирана чињеницом да су комунисти у огромној већини отишли у устанничку војску као обични борци, чиме је престала могућност да се њоме организовано политички баве, а посебно успјешно супротставе утицају грађан-

¹¹⁸ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 10. Закључци са покрајинског савјетовања КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 7. децембра 1941.

¹¹⁹ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 10, Инструкција Покрајинског комитета за Црну Гору за рад партијских организација, јул 1941. — Инструкција није датирана, али се из садржаја текста види да је настала у другој половини јула.

ских елемената који су неометано у позадини развили широку противустаничку кампању, нарочито од момента када се запало у прве озбиљније тешкоће.

Околност да су комунисти у јулском устанку препустили позадину разним непријатељским утицајима покрајинско савјетовање од 8. августа оцијенило је као велики пропуст, који је имао веома рђаве политичке посљедице.¹²⁰ Да се слична ситуација не би поновила и касније, Покрајински комитет за Црну Гору издао је током јесени више упутстава и препорука о размјештају партијског кадра и његовом организационом распореду, зависно од војних и политичких потреба народноослободилачког покрета. Било је, управо, нужно извршити расподјелу партијског чланства у војсци и у позадини на најцјелисходнији начин. С обзиром на познату концепцију о будућем свенародном устанку, којом је било опсједнуто током јесени, политичко и војно руководство ослободилачког покрета у Црној Гори сматрало је да млађи и физички способни комунисти треба да се укључе у партизанске јединице, док би у позадини остали њихови партијски другови неспособни за војне дужности. С тим у вези Покрајински комитет је средином октобра издао упутства о стварању резервних „партијских руководства, која ће постепено преузимати све послове“ у позадини. У њих је, како се очекивало, требало да уђу углавном жене, старији људи и инвалиди, односно чланови Партије који нијесу били за војску. Резервна руководства требало је формирати за покрајину, округе и срезове, па је „сличне промјене“ било нужно „вршити постепено и у ћелијама и у бироима ћелија, како позадина не би остала без Партије“. При томе се посебно наглашава да треба „имати у виду да у току времена најбољи партијци морају преузети рад у војсци“.¹²¹

Покрајински комитет је 26. октобра издао нешто детаљнија упутства у том погледу. Управо, он је наложио да сва „окружна односно мјесна руководства још одмах изврше правилну расподјелу кадрова“, с тим што се „морају руководити тиме да најбоље снаге дају на рад по војној линији“, која се сматра као „најважнија а да истовремено осигурају себи добру замјену“.¹²² У упутствима се даље истиче да „партијске организације у периоду оружаног устанка треба прилагодити“ на тај начин што ће се у јединицама формирати од комуниста групе и ћелије, а касније четни и батаљонски комитети. Истовремено, дате су начелно препоруке и за организовање скојевских актива у партизанским јединицама.¹²³ Међутим, у упутствима је изостала подробнија раз-

¹²⁰ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 2, Резолуција покрајинског савјетовања КПЈ у Црној Гори од 8. августа 1941.

¹²¹ Архив за раднички покрет, Београд (даље: АРПБ), Црна Гора, II/12, (X), 1941, Покрајински комитет за Црну Гору — окружним и мјесним комитетима у бироима ћелија, октобар 1941.

¹²² Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 29, Директива Покрајинског комитета за Црну Гору, 26. октобар 1941.

¹²³ Исто.

рада организационо-политичког устројства Партије у партизанским јединицама. Исто тако нема помена о координираној политичкој акцији партијске организације, као цјелине, неvezано за положај и мјесто њеног дјеловања. Позитивне новине у том погледу уследиће нешто касније, што треба довести у везу са доласком Ивана Милутиновића у својству новог делегата Централног комитета, који је почетком новембра смијенио М. Ђиласа са те дужности.

На основу упутстава Централног комитета која је Милутиновић донио у Црну Гору, Покрајински штаб је 20. новембра дао детаљну инструкцију окружним и мјесним комитетима „и бироима ћелија да одмах изврше правилну расподјелу, како у форумима тако и међу партијским члановима, ко и какав посао треба да ради“. За разлику од дотадашњег схватања, које је давало предност ангажовању комуниста у војним јединицама, најновија директива Покрајинског комитета изричито наглашава да се при том не смије изгубити мјера и пореметити равнотежа форсирањем једне области на штету друге. С тим у вези у директиви се каже: „да сваки члан Партије јесте војник који мора... да се одазове сваком партијском позиву, било да с пушком у руци иде у партизане или да остане на терену да ради међу широким народним масама што ће зависити од одређене ситуације и оцјене гдје је његово тренутно присуство оправданије“. Да се то имало на уму, „не би дошло“ — каже се на истоме мјесту — „да читави срезови, па и окрузи послје јулског устанка“ остану без комуниста, чиме се пружала могућност разним грађанским групацијама да неометано поведу снажну противустаничку акцију. Полазећи од тог сазнања, у директиви се даље истиче да „ниједан округ, ниједно среско мјесто, ниједна општина не смије никада, ни у каквој ситуацији остати без партијских организација“.¹²⁴

На основу најновијих упутстава Централног комитета, у директиви се даље разлаже структура „партијских организација у партизанским одредима“, као и однос ових према локалним организацијама и руководством Партије у позадини. Упркос територијалној формацији партизанских јединица која се и даље задржава, на основу ових упутстава, дотадашњи принцип организовања комуниста по коме су „сви чланови Партије из једног“ мјеста припадали „истој партијској групи“ — напушта се. Умједвојени од других чланова Партије који нијесу партизани“. У војним јединицама, на основу тога, формиране су осн. партијске организације по четатама, познате као четне ћелије. Четним ћелијама руководио је секретар, који је поред политичког рада у својој ћелији био дужан да редовно одржава везу са локалним организацијама — „мјесним комитетом, ћелијом или одјељењем

¹²⁴ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 66, Директива Покрајинског комитета за Црну Гору, 20. новембар 1941.

ћелије“ — зависно од тога гдје се његова јединица налази и пребива.¹²⁵

Међутим, такав начин организовања комуниста показао се касније као недовољно ефикасан. Партијске ћелије у четама, у сљед сталне покретљивости и извођења акција ових јединица, нијесу увијек успијевале нити стизале да одржавају политичке везе са мјесним партијским организацијама, са којима су биле обавезне да сарађују. Узимајући то у обзир, Централни комитет је донио накнадна упутства, по којима је поред четних ћелија требало образовати и батаљонске бирое у партизанским јединицама. Са њиховим формирањем отпочело се у Црној Гори крајем године, а бирале су их четне ћелије преко својих делегата. Као старија партијска руководство која су дјеловала у крупнијим војним формацијама него што су то биле чете, батаљонски комитети имали су више могућности за сталнију политичку сарадњу са локалним организацијама у мјестима гдје су се по потреби нашли. У интересу обостране и чвршће међусобне сарадње, о-кружни и мјесни комитети такође су били дужни „да одреде једног свог члана“ који ће се бринути „за политички рад у четама“.¹²⁶ Сматрало се да ће такав начин организовања комуниста и њиховог узајамног рада на најприкладнији начин гарантовати јединство сталног политичког дјеловања Партије, како у војним јединицама тако и међу неборачким дијелом народа.

Потребно је, међутим, нагласити да је процес формирања партијских организација у партизанским јединицама у Црној Гори текао прилично споро, пошто је зависио од нарастања војне организације. Њега треба разумјети као појаву у развоју која се ширила упоредо са снажењем партизанске војске. Стога није могуће у појединим раздобљима ни за краће вријеме установити бројни однос између комуниста ангажованих у партизанским јединицама и оних који су били задржани за рад међу народом. Промјене су биле веома честе и зависиле су од тренутних потреба, конкретне ситуације и расположења. Познато је, међутим, да се у другој половини јесени највећи број партијаца нашао у партизанским војним формацијама. Појава је толико била узела маха да је Покрајински комитет морао више пута да интервенише преко окружних и мјесних руководства — да се дио комуниста смјеста повуче из војске и распореди на политички рад у позадини.

Разлози што се у Црној Гори у току јесени највећи број комуниста нашао у партизанским јединицама свакако је у вези с идејом и ужурбаним припремама за нови устанак у овој покрајини. Та мисао, иако нешто модифицирана, није била непривла-

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Исто, док. 168, Писмо Централног комитета Покрајинском комитету за Црну Гору, 22. децембар 1941; АИИ—ЦГ, II 2—6 (41), Упутство Покрајинског комитета за Црну Гору о образовању батаљонских бирое, без датума.

чна овдје ни послје доласка новог делегата Централног комитета Ивана Милутиновића. Напротив, он је био духовни творац санџачке операције, на чији се успјех толико полагао. Управо, сматрало се, у политичком и војном руководству покрајине, да ће операције у Санџаку означити увод у општенародни устанак у Црној Гори, који је имао да ријеши питање њеног коначног ослобођења. Варљиво увјерење о догледној изводљивости тог најкрупнијег подухвата, упркос томе што се било тек на почетку рата, притискивало је мистичном снагом најодговорније људе у црногорском устаничком покрету од јулске кризе све до познатог пљеваљског пораза, када се сазнало о илузији такве замисли.

Рад партијске организације на покретању такозваног другог устанка

Кризу јулског устанка доживјела је партијска организација у Црној Гори као сопствени пораз. На покрајинском партијском савјетовању од 8. августа било је озбиљних приговора у смислу његове недовољне припреме, слабе организације и вођења. Чуле су се и ријечи да за покретање устанка на начин како је изведен нијесу постојали услови који би гарантовали његов успјех, па стога није ни имао изгледа да преживи. Не упуштајући се на овоме мјесту у исправност такве оцјене, која је свакако неодржива, нужно је нагласити да је крива представа о јулском устанку и његовом исходу представљала полазну основу за формирање мишљења по коме је тек послје опсежних политичких и организационих припрема требало да дође до општег народног устанка у Црној Гори. Веома је карактеристично да се вријеме за покретање „новог устанка“ одређивало на свега неколико мјесеци. У сваком случају, он је замишљен као ствар скорије будућности, иако о томе на проширеном партијском покрајинском савјетовању није изричито говорено. Идеја о организовању свенародног устаничког покрета била је веома позитивна, јер би такав устанак представљао врхунски домет народноослободилачке борбе. Међутим, процјена покрајинског партијског руководства о времену његовог почетка била је веома нереална и није се темељила на стварним односима и утицајима свих друштвених снага. Што је још занимљивије, устанак је требало да ријеши и питање побједи социјалистичке револуције. Управо, извођење „народне револуције“ требало је временски да се подудари са општенародним устанком, чији се почетак предвиђао најкасније до краја 1941. године.

У претходним излагањима указали смо да су готово сви значајнији документи Покрајинског комитета за Црну Гору, од којих су неки били и програмског карактера, оптерећени револуционарним циљевима народноослободилачке борбе, што је и разумљиво. То је била давнашња тежња радничке класе и сми-

сао њене политичке борбе, чији рефлекси нијесу могли бити потиснути ни последије слома старе државе, када је тежиште дјеловања пренијето на оружану борбу за истјеривање окупатора из земље. Међутим, замисао о могућности скорог ослобођења и извођења социјалистичке револуције свакако је настала под утиском који је у Црној Гори, па и у партијској организацији, једно вријеме био веома распрострањен, да крај свјетског сукоба није тако далеко. Сматрало се да ће осовинске силе у догледно вријеме бити тучене на главним фронтovima, посебно на немачко-совјетском, и да ће се наћи у узмицању, што ће створити веома повољне услове за општенародни устанак. Полазећи од такве процјене спољнополитичке и унутрашње ситуације, формира се у покрајинској партијској организацији осјећање да се приближавају повољни политички услови који ће омогућити не само покретање општег устанка против окупатора већ и извођење оружане смјене власти и побједу над остацима старог грађанског друштва.

Разрађену идеју о могућностима брзог извођења социјалног преврата у Црној Гори сретамо први пут у документима са покрајинског партијског савјетовања из августа. Како смо и раније дијелом истакли, мисао о антифашистичкој, односно пролетерској револуцији образложена је у резолуцији савјетовања, а посебно у писму М. Ђиласа упућеном Покрајинском комитету непосредно након партијске конференције у Каменику. У резолуцији су формулисани основни социјални циљеви које револуција треба да ријеша. Делегат Централног комитета видио је њене изгледе у томе „што „маса не желе повратак на старо стање, јер је старо и довело до овога: То значи да комунисти могу на тој бази политички припремити и организовати национално-ослободилачку антифашистичку револуцију, то јест оштри народни оружани устанак. Другим ријечима: комунисти не само да могу спријечити повратак старог, него створити ново, отворити народу пут у будућност, у коначно ослобођење од сваког угњетавања и изабљивања“.¹²⁷

Управо, он је сматрао да је јулски устанак „револуционар са снаге народних маса“ до тог степена да су створени сви услови „за успјешно провођење антифашистичке револуције“. Поред тога, „ситна својина је престала бити озбиљна сметња револуционарског сељачких маса, јер је „присутством окупатора“ и сама доведена у питање. Стога „немају право они други“ — сматрао је делегат ЦК „који тврде да ће се наше масе тешко поново латити оружја, да ћемо имати са њима много муке“.¹²⁸

У оновременским политичким документима, нарочито током неколико мјесеци последије партијског савјетовања, „антифа-

¹²⁷ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 2, Резолуција са покрајинског савјетовања од 8. августа и Писмо М. Ђиласа Покрајинском комитету.

¹²⁸ АИИ—ЦГ, IX 2—7 (41), Прва етапа национално-ослободилачке борбе у Црној Гори, без датума.

шистичка револуција“ се помиње као нераскидиви, органски дио „будућег устанка“ који би требало да омогући њену побједу. Нема, међутим, готово ни једног ваљанијег документа на основу којег би се могла стећи потпунија представа о тактици и путевима, о тумачењу циљева „антифашистичке револуције“ на састанцима партијских организација и народним конференцијама, о чему је свакако морало бити говора, посебно на скуповима комуниста. Ипак, један извјештај, иако не чисто партијски, од 18. новембра, значајно употпуњава ту празнину. Ријеч је о писму Покрајинског комитета Скоја за Црну Гору, Боку и Санџак упућеном Централном комитету Скоја. Наиме, обавјештавајући централно руководство о приликама у Црној Гори и стању омладинске организације, Покрајински комитет Скоја у дијелу извјештаја каже: „питање антифашистичке револуције објашњавали смо овако: ми се боримо за ослобођење, али истовремено смо свјесни да старо не ваља и ми нећемо повратак на стару, бившу Југославију, већ још данас треба да се припремимо да не дозволимо то — да га по сваку цијену спријечимо. Ту бујицу која ће собом однијети све оно што не ваља, све оно старо, сматрали смо антифашистичком револуцијом.“¹²⁹ На основу овог извјештаја и неких посредних индиција дало би се закључити да се у Црној Гори током јесени увелико радило на револуционисању свих чинилаца народноослободилачког покрета и да се о социјалистичкој револуцији радо расправљало, и то на сасвим отворен и неприкривен начин. У том погледу занимљива су и упутства Покрајинског руководства од октобра за рад политичких комесара у партизанским јединицама, у којима се каже да се борба води „за одређене политичке циљеве“ и да народ „тражи унапријед обезбјеђење тих политичких циљева“, јер се „већ назире каква ће бити власт после истјеривања окупатора“ из земље.¹³⁰ У вези са схватањем предстојећег свенародног устанка и социјалистичке револуције, у партијској организацији покрајине покреће се и питање црногорског националног субјекта у будућој држави. Полази се од неминовности уједињења и заједничког живота свих југословенских народа, па и шире — словенских, и стварања такве друштвене заједнице која „не би имала господарећег члана“.¹³¹ Међутим, рано изјашњавање за далекосежне револуционарне и социјалне промјене није остављало довољно простора за стварање широког патриотског фронта, посебно не за споразумјевање и коалициону сарадњу са присталицама ранијег грађанског друштва, чији утицај у Црној Гори није био безначајан. Оно се без сумње јавило као посљедица не-

¹²⁹ Документи историје омладинског покрета Југославије, том I, књ. II, Београд 1954, 231.

¹³⁰ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 21, Упутство за рад политичких комесара, 1941.

¹³¹ Исто, том III, књ. 4, док. 2, Резолуција са покрајинског савјетовања од 8. августа 1941. и Писмо М. Биласа Покрајинском комитету за Црну Гору.

реалне представе о политичким односима и расположењима свих друштвених чинилаца и слабе процјене дужине трајања свјетског сукоба, што је партијску организацију у Црној Гори наводило на криве закључке и варљиве претпоставке. То је нарочито дошло до изражаја у другој половини љета и у току јесени, када се сматрало да је питање покретања свенародног устанка у Црној Гори као почетне етапе пролетерске револуције — ствар од свега неколико седмица, па чак и дана.

Покрајински комитет за Црну Гору је након јулске кризе тежиште свог рада усмјерио на сређивање партијске организације, о чему је већ говорено. До средине октобра из ње је одстрањено неколико стотина људи. Уклоњени су или партијски кажњени сви они комунисти који се на било који начин нијесу показали у јулском устанку довољно истрајни или крајње поуздани. У исто вријеме извршено је знатно подмлађивање организације, која је и поред великог чишћења бројно нарасла. Што је посебно значајно, она је организационо постала чвршћа и политички стабилнија. Ојачан је и састав партијских руководства проширивањем њихових извршних и пленарних тијела. Не мали резултати постигнути су и на стварању војне организације. У току јесени формирана је мрежа партизанских чета, батаљона и одреда, којом је покривена територија покрајине. Упоредо са учвршћивањем, ширењем и обнављањем партијске и војне организације, веома се интензивно политички радило међу најширим слојевима народа у циљу његовог окупљања око народноослободилачког и револуционарног покрета. Немогућно је, међутим, без посебне статистике установити ни приближан број партијских састанака и народних конференција одржаних у Црној Гори у току јесени 1941. године, на којима се говорило о устанку. Нарочито су биле бројне конференције које су комунисти организовали са народом. Оне су одржаване готово свакодневно, а за њихово сазивање коришћени су и најбезначајнији поводи. Поред унутрашње и спољне ситуације на њима се махом расправљало о великим достигнућима Совјетског Савеза, социјалној правди те земље и њеном општем просперитету и напретку. Настојало се управо да се и на тај начин код народа наметне представа о нужности стварања таквог друштвеног и политичког система који би гарантовао правду и националну сигурност каква је остављена у првој земљи социјализма. Ипак, основни разлози за одржавање таквих конференција и народних скупова подразумијевали су шире припреме за покретање свенародног устанка на концепцијама „антифашистичке револуције“. О интензитету тих припрема има нешто сачуваних података у упутствима Покрајинског комитета за Црну Гору из јесени 1941. године. У директиви од октобра, Покрајински комитет налаже партијским организацијама и њиховим руководством да „идеју устанка треба унијети у масе сталном агитацијом путем конференција, сталним прибирањем и ангажовањем“ свих друштвених снага, јер се мора „имати у виду“ — како се тамо каже — „да час устанка

није тако далеко“.¹³² У инструкцији од 26. октобра Покрајински комитет такође упозорава партијске организације „да преко конференција изврше политичку припрему народних маса за оружани устанак“. Њима је требало „објашњавати политичку ситуацију и истицати повољне сулове за устанак црногорског народа и његово ослобођење“ од окупатора. Интензивним политичким радом парола оружаног устанка мора постати блиска народним масама, које је требало „убиједити да је оружани устанак једино прави пут борбе који води у њихову слободу.“¹³³ Развијајући идеју устанка, директивом од 20. новембра Покрајински комитет обавезао је „партијске организације као и партијске функционере“ да „развију максимум рада“. „Не смије бити ни један дан“ — каже се у овој директиви — „а да се не одржавају масовни зборови и конференције по разним селима и квартовима „у циљу организовања и придобијања најширих слојева народа за народноослободилачки покрет и социјалистичку револуцију“.¹³⁴

На тим посведневним зборовима и конференцијама вођена је општенародна дискусија на тему „будућег устанка“. Крајње утицање покрајинске партијске организације да до њега што скорије дође, наилазило је, међутим, на много крупније отпоре и противљења, него их је она очекивала. Идеја о скором оружаном устанку није била популарна у једном дијелу становништва. Сјећања на теџка страдања из јула и августа била су веома свјежа и могла су озбиљно да упозоре. Поред тога, народ се увјерио да окупатор располаже огромном војном силом, коју је по потреби сваког момента могао да употрежи. Умјесто раније једне, Италијани су за држање окупационог система у Црној Гори сада имали пет комплетних дивизија.¹³⁵ На сваку устаничку акцију или препад италијанске команде одговарале су жестоким репресалијама, које су се најчешће испољавале у разарању насеља, стријељању и депортовању становништва из зона захваћених диверзијама. Стога су репресалије представљале једну од основних сметњи у ширем пристајању народа уз устанички покрет. Из страха од одмазде, изазивању непријатеља није се противио само обичан народ, већ је та појава била запажена и код неких партијских организација. Чак је и сам Покрајински комитет једно вријеме заступао мишљење да се акције против непријатеља по правилу изводе само „на тзв. ненасељеним мјестима“.¹³⁶

¹³² АИИ—ЦГ, II 2—30 (41), Директива Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, октобар 1941.

¹³³ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 29, Директива Покрајинског комитета за Црну Гору, 26. октобар 1941.

¹³⁴ Исто, том III, књ. 1, док. 66, Директива Покрајинског комитета за Црну Гору, 20. новембар 1941.

¹³⁵ Др Ђ. Вујовић, Искуства из тринаестојулског устанка и неке карактеристике НОБ-а у Црној Гори 1941. године, Војноисторијски гласник, св. 2, 1971, 214.

¹³⁶ АИИ—ЦГ, II 2—30 (41), Директива Покрајинског комитета за Црну Гору, октобар 1941; Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 66, Директива Покрајинског комитета за Црну Гору, 20. новембар 1941.

Било је, изгледа, случајева да су чак и поједини припадници неких герилских одреда држали страже дуж саобраћајница ради њихове заштите од евентуалних диверзија и напада.¹³⁷

У оквиру мјера за спречавање обнављања устаничког покрета, Италијани послѣ јулског устанка, поред репресалија, примјењују веома успјешно и политичке облике борбе. Због првог неуспјеха, трајно се одбацује идеја о „обнављању независне црногорске државе“, а њен главни поборник из реда домаћих квислинга С. Дрљевић, чак је уклоњен из Црне Горе. Мусолинијевим декретом од 3. октобра 1941. године уводи се гувернаторат за Црну Гору, чиме се дефинитивно уобличава окупациони систем у овој покрајини.¹³⁸

Ове промјене, међутим, за окупатора не значе и престанак тражења ослона међу снагама домаће буржоазије, које у политичком животу Црне Горе почињу снажније да се афирмишу у току, а нарочито послѣ јулских догађаја. Умјесто компромитоване и сасвим безначајне Дрљевићеве групе, која није могла ничему да послужи, окупаторска управа сада успоставља везу са другим фракцијама Црногорске федералистичке странке, чији су најизразитији представници били Петар Пламенац, бивши министар краља Николе, и Крсто Поповић, официр раније црногорске војске. У циљу постизања потпуне пацификације и помирења народа са окупатором, они су апеловали на становништво да између себе протјера комунисте као главне изазиваче не реда. Група око Поповића и Пламенца била је утолико опаснија што се њене вође нијесу још сасвим отворено биле повезале с италијанском командом на Цетињу и што су то били људи који су раније уживали велики углед у дијелу народа Катунске нахије и барског среза. Упорним изјашњавањем о неизазивању окупатора, они су погађали доста распрострањено расположење народа против извођења партизанских акција. Коначно, њима је успјело да успоре продор концепције устанка и оружане борбе у дијелу старе Црне Горе у крајевима гдје је федералистички покрет имао знатнијег утицаја.¹³⁹

У то вријеме нашле су присуство у политичком животу Црне Горе и друге фракције ранијих грађанских партија, посебно оне великосрпске оријентације. Поред локалних грађанских странака, основу њихове организације чинило је бројно велико чиновништво, официри старе југословенске војске и нешто богатих сељака. Процес политичког и организационог оформљивања ових снага текао је упоредо са провођењем партизанске војне организације и припремама за „будући устанак“. Општенародна дискусија о устанку, која је у то вријеме непрестано вођена и у којој су прозападне снаге равноправно учествовале, била је

¹³⁷ Види: П. Морача, *Југославија 1941*, 251.

¹³⁸ АИИ—ЦГ III, књ. 1, док. 151, Мусолинијева наредба о оснивању гувернатората за окупирану територију Црне Горе, 3. октобар 1941.

¹³⁹ Види: П. Морача, *Југославија 1941*, 254, 294.

прилика за њихово формално изјашњавање за борбу против окупатора, али само у вријеме када непријатељ буде довољно ослабљен и тучен на свјетским фронтovima. Номинално декларисање за борбу против окупатора, уз услов да се она до погодног момента одгоди, опет је стимулисало расположење једног дијела народа да се акције не изводе или да се оставе за касније. Прозападне снаге у Црној Гори жељеле су на тај начин да ослабе устанички покрет и добију у времену док се довољно не оснаже, повежу са сличним организацијама у Србији и дођу у додир са главном централом на Равној гори, што им је у току јесени и успјело. Послије успостављања везе са Србијом и добијања упутстава од Драже Михаиловића, формирање посебних оружанских формација у Црној Гори, као дијела будуће „југословенске војске у отаџбини“, текло је веома убрзано. Већ крајем године четнички покрет овдје достиже степен високе организованости и он ће се ускоро својом снажном појавом драстично одразити на даљи ток народноослободилачке борбе у Црној Гори.¹⁴⁰

Италијанској окупационој управи успјело је да повеже и организује разне грађанске групације у Црној Гори — мада хетерогене по својим тежњама и крајњим политичким циљевима — и да од њих образује јединствени контрареволуционарни фронт за борбу против народноослободилачког покрета. Већа је, међутим, интересантно да је Покрајински комитет и поред упозоравајућих симптома — врхове Црногорске федералистичке странке задуго сматрао главним организаторима контрареволуционарног покрета у Црној Гори. Чак и почетком децембра, када је постала јасна активност и осталих грађанских групација, посебно великосрпских у Покрајинском комитету се вјеровало да се оне окупљају на иницијативу федералистичких првака.¹⁴¹

Но, и поред знатног недостатка у процјени политичког кретања и неуочавања стварних побуда и мотива за организовање четничког покрета у Црној Гори, а самим тим и тежине опасности коју овај крије у себи, у покрајинском партијском руководству ипак се није имало илузија у погледу антикомунистичког расположења присталица старог система, нарочито њиховог водећег дијела, који се у оновременим документима обично означавају као англофили. У вријеме припрема за „други устанак“ комунисти су управо трошили највише енергије на неутралисање грађанских снага и њиховог утицаја у народу. Чак се тражило физичко уништавање не само група и појединаца за које су постојали докази и оправдане сумње да су у дослуху с италијанским командама и штабовима, што је било нужно и разумљиво, већ и они који су се противили идеји о скором оружаном устанку или су га на било који начин оспоравали. Скоро без изузет-

¹⁴⁰ Др Радоје Пајовић, Четнички и федералистички покрет у Црној Гори 1941—1945 (докторска дисертација у рукопису).

¹⁴¹ Народна борба, орган Покрајинског комитета за Црну Гору, бр. 3, децембар 1941; Види: П. Морача, *Југославија 1941*, 595.

ка за те људе, међу којима је било и веома добронамјерних, у партијским документима употребљавани су квалификативи — шпијун, петоколонаш, издајник и слуга окупатора. Већ након јулског устанка партијска организација организује извођење политичких убиства тих људи у неким крајевима Црне Горе. Нешто касније та појава узела је велике размјере, што је ионако затегнуту политичку атмосферу чинило веома деликатном. Класни антагонизми искомпликовали су се до тог степена да се стварала друштвена ситуација у којој није било могуће јасније разазнати и сигурно разлучити бојазан, сусталност или колебљивост појединих људи од стварне националне издаје, па су не ријетко њихова убиства постизала ефекте супротне од очекиваних.

Од времена јулске кризе и рада на „другом устанку“ за неколико наредних мјесеци скоро да нема ни једног значајнијег партијског документа из Црне Горе у коме се не захтијева убијање шпијуна, петоколонаша и народних непријатеља. Њихово уништење се замишљало као стварање основног предуслова без којег није могуће ићи у „устанак“. Поред официјелно партијских докумената, позивима на обрачун са петоколонашима и народним издајницима препуна је и ондашња устаничка штампа, разни прогласи и уопште средства комуницирања. У тим документима се говори не само о нужности уништавања стварних шпијуна и окупаторских потказивача, што је с обзиром на укоријењену мржњу и презир према издаји и отпадницима у овој земљи народ сам захтијевао, већ и о немилосрдном обрачуну са тзв. петоколонашима. Тај назив, наслијеђен из доратне партијске терминологије, није тада смио задржати старо значење. Упркос временском анахронизму, под тим појмом су најчешће подразумеване оне друштвене и политичке снаге које су се противиле идеји о обнављању устаничког покрета из било којих разлога и које нијесу биле спремне да сарађују са комунистима. Већ у другој половини августа, када је мисао о „другом устанку“ била веома распрострањена и када се у партијској организацији на томе ујурбано радило, Покрајински комитет је путем прогласа, упућеног народу Црне Горе, Боке и Санџака, у необично оштрој форми најавио борбу против „пете колоне“ као питање „бити ил' не бити“, јер се борба народа против подмуклог непријатеља није завршила него заострила и претворила у борбу на живот и смрт, у борбу за национални опстанак, за бити „Црногорац или Србин или не бити, или бити Словен или не бити“.¹⁴² У једном не много касније насталом документу Покрајинског комитета, истим поводом је речено: „сада, када се ради о коначном ослобођењу црногорског народа испод фашизма, настаће огорчена борба с петом колоном“, која „ће ићи за тим да дан устанка — дан страшнога суда — за њу одгоди по сваку цијену. И ако су масе за ослобођење пета колоне ће свим силама настојати да их „одврати од

142 АИИ—ЦГ, II 5—9 (41), Покрајински комитет за Црну Гору — Проглас народу Црне Горе, Боке и Санџака, август 1941.

устанка“, јер „без устанка она има изгледа на живот“, али „намучен“ и „побуњени народ, вођен здравом, доиста Комунистичком партијом, неће и не може имати милост“ према „петој колони“.¹⁴³

У једној инструкцији Покрајинског комитета из октобра партијске организације су упозорене да „без потпуног чишћења села од пете колоне“ није могуће „остваривање ма и једног“ ваљанијег задатка везаног за „припрему устанка“. Полазећи од таквог становишта, партијским организацијама и њиховим руководствомима је наложено да убијање шпијуна и петоколонаша „треба организовати свуда као најжитнију ствар, плански их изводити“. Даље се каже да та „убиства морају бити политичка и као таква партија их мора јавно бранити“. С тим у вези посебно је скренута пажња да се за њих не смију „искоришћавати крвне освете, зађевице и слично“, нити давати образложења, као „убијен због крвне освете, не зна се због чега је убијен, сам се убио“ и др.¹⁴⁴ Међутим, што се дубље улазило у јесен, упркос варљивом увјерењу политичког и војног руководства народноослободилачког покрета у Црној Гори да „сазријевају услови да се окупатор јединственом борбом читавог народа истјера из земље, и да му се више не дозволи повратак“, уочавало се да ће се идеји о скором устанку супротставити шири круг противника него се раније сматрало. Поводом тог сазнања у првом броју *Саопштења*, органа главног партизанског штаба за Црну Гору и Боку од 26. октобра, речено је да ће сви они који буду говорили или радили на било који начин против устанка — „бити одмах уништени, без обзира на своју прошлост“.¹⁴⁵

Истог дана Покрајински комитет издао је партијским организацијама директиву у којој се, поред осталог, каже да у садашњим условима сви они који на ма који начин ометају мобилизацију народних маса „за устанак“ или говоре „још није вријеме, треба причекати“, противници су „народног јединства и његове борбе, пријатељи окупатора, петоколонаша и као такве их треба жигосати а по потреби и уништити“.¹⁴⁶ Неколико дана касније, у једном документу Главног штаба поновљена је мисао по којој је требало „одмах“ уништити све оне народне непријатеље и разбијаче народног јединства који на ма који начин онемогућавају правилну организацију војске „и избијање устанка у

¹⁴³ Архив Војноисторијског института Београд, к. 1955, ф. 3, док. 9, Директива Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санџак, јесен 1941.

¹⁴⁴ АИИ—ЦГ, II 2—30 (41) Директива Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санџак окружним и мјесним комитетима и бироима хелија, прва половина октобра 1941.

¹⁴⁵ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 28, „Саопштење“ бр. 1 Главног штаба Народнослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку, 26. октобар 1941.

¹⁴⁶ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 29, Директива Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак окружним и мјесним комитетима и бироима хелија, 26. октобар.

прави час“.¹⁴⁷ Није мање занимљива у овом погледу ни једна интервенција Покрајинског комитета упућена на Окружни комитет Цетиње почетком децембра. Управо, поводом прогласа Окружног комитета Цетиња, у којем је било ријечи о неким официрима из Кагунске нахије који „не врше дошаптавање непријатељу“, али се противе идеји о покретању скорог устанка, Покрајински комитет је писмом од 1. децембра упозорио састављаче прогласа да су „сви ти капетани који се издају“ у појединим крајевима и приликама за „спасиоце народа“ без обзира на њихов однос према окупатору „најобичнији петоколонаши и без икаквог премишљања треба их ликвидирати“, као и „све оне који су данас против народне борбе“.¹⁴⁸ Поред већ коришћених, у оновременој документацији остало је довољно података који на недвосмислен начин упућују да се борба против „шпијуна“ и „петоколонаша“, када се радило о односима са другим политичким снагама, одвијала као саставни дио припрема за „општеноародни устанак.“ Потребно је, међутим, нагласити да се сталним и упорним залагањима за што већи број политичких убиства неријетко губила мјера, нужна обазривост, а понекад се долазило и у недозвољене ситуације, од чега је народноослободилачки покрет имао велике штете.¹⁴⁹

Из претходне анализе није тешко закључити да је критеријум у партијској организацији у Црној Гори у то вријеме, па и много касније, по коме су „препознавани“ шпијуни и петоколонаша био веома неодређен и неиздиференциран, што је остављало могућност за ликвидације и недужних људи, које народ често ије могао ни да разумије нити да прихвати. У сваком случају претјеривања у том погледу могла су потенцирати ионако заострене класне антагонизме и, што је нарочито било неповољно, контрареволуционарне снаге су их користиле за окупљање присталица на антикомунистичкој основи.¹⁵⁰ Ван сумње, кад се радило о односима са другим политичким снагама није се смјело допустити да се они сведу на голи обрачун између Партије с једне и „шпијуна и петоколонаша“ с друге стране. Стварне шпијуне и сараднике окупатора требало је претходно тући снагом аргумената о њиховој издаји, а потом их физички уништавати, што би народ у потпуности прихватио и подржао. А једнострано настојање да се ликвидира све и свако ко се „на ма који начин противи нарастању борбеног расположења постизало је и циљеве супротно од очекиваних. У доброј мјери, инсистирања на што већем ликвидирању стајала су у раскораку са концепцијама о

¹⁴⁷ Исто, док. 43, Наређење Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку Штабу Ловћенског партизанског одреда, 2. новембар 1941.

¹⁴⁸ АИИ—ЦГ, II 2—18 (41), Покрајински комитет за Црну Гору — Окружном комитету Цетиње, 1. децембар 1941.

¹⁴⁹ АИИ—ЦГ, 4—2, (41), Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санџак — Окружном комитету Колашин, 8. октобар 1941.

¹⁵⁰ Види: П. Морача, *Југославија 1941*, 256—259.

стварању широког патриотског фронта од свих слојева и професија за борбу против окупатора, на чему је овдје, као и у осталим крајевима земље, партијска организација предано радила и искрено се залагала. Уосталом, окупљање најширих слојева народа за борбу против окупатора, чинило је основну претпоставку за успјех ослободилачке акције уопште. То широко заснивање политичке основе и масовност учешћа народа у ослободилачкој борби не само што би било осуђено на неуспјех већ би изгледало једнострано, туђе и наметнуто од комуниста, Међутим, упркос извјесним несналажењима широка платформа НОП-а била се дубоко усјекла у свијест народа. Сам „други устанак“ покрајинска партијска организација није замишљала другачије, већ као дјело цијелог народа.

Већ је било ријечи о ангажовању представника разних грађанских партија у органима народне власти формираним у јулском устанку.* Слично се поступало и према официрима бивше југословенске војске, па је не мали број њих у јулу био заступљен у штабовима и устаничким командама. Све је то имало за циљ стварање широког патриотског фронта од свих слојева побуњеног народа. Покрајински комитет за Црну Гору још у току јулског устанка, упозорио је све партијске организације на свом подручју да акције усмјере „у правцу окупљања широких народних маса за национално ослободилачку борбу“ и да не смије бити мјеста „оштрим иступима у лијево“. У том упутству је речено је треба „учинити све да сви људи изузев омрзнутих шпијуна и слугу окупатора пођу с нама руку под руку у ову свету и ослободилачку борбу. Не ради се“, подвлачи се даље у инструкцији, „о совјетској власти, него о народној власти“.¹⁵¹ Дотичући се овог питања, проширено покрајинско савјетовање од 8. августа изрекло је веома неповољне оцјене „о одсуству сарадње“ са „осталим родољубивим елементима до чега је долазило у јулском устанку у појединим крајевима Црне Горе“.¹⁵² „И поред тога што је неколико пута наглашено“ — писало је у циркулару Покрајинског комитета разаслатом крајем октобра партијским организацијама — „примјећује се да поједина партијска руководства и појединци још увијек секташе у односу на родољубиве елементе и друге савезнике у борби. То је грешка, која може тешко да се свети народноослободилачкој борби и нашој Партији. Комунисти морају да буду свјесни тога да је циљ данашње борбе народно ослобођење испод фашистичког јарма и да је њихова највећа дужност да у ту борбу уведу све оне који су спремни да у њој учествују или је на ма који начин помажу“.¹⁵³

* О томе се говори у претходној глави. — (Прим. редактора).

¹⁵¹ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 10, Инструкција Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, друга половина јула 1941.

¹⁵² Зборник НОР, том III, књ. 5, док. 2, Резолуција са покрајинског савјетовања Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, 8. август 1941.

¹⁵³ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 29, Директива Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, 26, октобар 1941;

У том погледу није без интереса ни једно писмо Покрајинског комитета из новембра упућено окружном комитету за Подгорицу, у коме је такође било говора о питању „сарадње са родољубивим елементима“. У писму се каже да ту сарадњу треба „остварити са свим искреним родољубима, који хоће искрено да се боре и помажу национално ослободилачку борбу, без обзира на то је ли он припадник или функционер какве родољубиве организације или политичке странке“. Покрајински комитет у писму даље препоручује да се истакнути појединци „међу тим елементима“ на предлог одговарајућег партијског форума могу узети у обзир и за војна руководства.¹⁵⁴ Ова мисао поновљена је и у инструкцији Покрајинског комитета од 20. новембра намијењеној партијским организацијама и њиховим руководствомима у покрајини. Ту се каже да ће положај и третман разних политичких група и некомпромитованих грађанских првака искључиво зависити „од њиховог држања“ према народноослободилачкој борби. Дотичући се на истоме мјесту питања могуће сарадње са официрима старе државе и њиховог ангажовања у партизанским јединицама, у инструкцији се даље каже да не треба гледати на то шта је ко био прије, у бившој југословенској војсци, „већ како се ко држи сада, у данашњој борби“. Полазећи од тога, у инструкцији се истиче да ће „провјерени родољубиви елементи“ бити „примани и у штабове партизана“.¹⁵⁵ Изражавајући своја неслагања са неким схватањима испољеним у другој половини јесени у раду Окружног комитета Цетиње (тицала су се сарадње са остацима грађанских група), Покрајински комитет је почетком децембра писао: „данас је политички неправилно дијелити људе на бјелаше и зеленаше“, већ „треба свим силама“ настојати „да те подјеле уопште нестане“ и оне који изражавају своју спремност за борбу, звали се они „англофили или ма како другачије, треба примати у наше партизанске јединице“.¹⁵⁶ Народна борба, орган Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, у броју од децембра 1941, истиче да је неопходно „ујединити читав народ, све друштвене редове, све што је поштено и родољубиво“, без разлике на политичку припадност и животна схватања, „у напору да што прије завршимо народноослободилачку борбу“.¹⁵⁷

Партијска организација Црне Горе у то вријеме радила је на стварању политичког простора за што веће учешће истакнутих родољуба у револуционарним органима власти који су били спремни да подрже ослободилачки покрет и трајно се вежу за њега. По правилу, за секретаре одбора народне власти бирани су

¹⁵⁴ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 47, Покрајински комитет за Црну Гору — Окружном комитету Подгорица, новембар 1941.

¹⁵⁵ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 66, Директива Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, 20. новембар 1941.

¹⁵⁶ АИИ—ЦГ, II 2—18 (41), Покрајински комитет за Црну Гору — Окружном комитету Цетиње, 1. децембар 1941.

¹⁵⁷ Народна борба, бр. 3, децембар 1941.

истакнутији комунисти, а функције предсједника и остали положаји у одбору гледало се да буду покривени угледним грађанима. С тим у вези, у раније цитираној директиви Покрајинског комитета од 20. новембра писало је: „у те одборе могу, и треба да се бирају и улазе не само комунисти већ и сви родољубиви и поштени елементи који се изјашњавају „за народноослободилачки покрет“.¹⁵⁸ Истим поводом *Народна борба у децембарском броју* донијела је напис о народноослободилачким одборима као носиоцима устаничке власти, у коме се између осталог каже: „ти одбори нијесу и не смију бити органи појединих партија или посебних организација, већ у њима треба да буду заступљене све политичке групе и организације и сви честити родољуби, све оно што је на дјелу показало да никада неће издати своју отаџбину у овом светом рату“.¹⁵⁹

Настојања покрајинског партијског руководства да се кроз борбу обједине сви друштвени редови била су у извјесној мјери мотивисана и спољнополитичким и међународним положајем народноослободилачког покрета. Основни циљ, међутим, био је стварање широког патриотског фронта и његово укључивање у општенародну борбу за слободу.

У то вријеме у Црној Гори се, као и иначе у земљи, радило и на формирању посебних антифашистичких организација и установа. Ту се у првом реду мисли на масовне политичке организације омладине и жена и установу одбора народне власти. Посебна пажња поклањана је раду с омладином. Из редова омладине регрутовани су најоданији кадрови не само за партијску и скојевску организацију. Она је чинила основу састава партизанске војске. Њој је придаван особити значај и са становишта припрема и извођења „општенародног устанка“. Већ на покрајинском партијском савјетовању од августа, покренуто је питање образовања омладинске организације која би на широкој основи окупила сву родољубиву и напредну младеж за борбу против окупатора. Крајем тога мјесеца Покрајински комитет је издао инструкције (за сва партијска и скојевска руководства у покрајини), за формирање Црногорске народне омладине. По тим упутствима, како је и било очекивати, политичко окупљање требало је извршити на програму „борбе за национално ослободилачку антифашистичку револуцију“, чији су основни циљеви били: борба за слободу и националну независност црногорског народа; братска сарадња са свим јужнословенским народима; национално самоопредјељење и равноправност црногорског народа и других јужнословенских народа; борба „против ма чије хегемоније и шовинизма у односу на било који народ или националну мањину, његовање словенске солидарности и идеје интернацио-

¹⁵⁸ Зборник НОР, том III, књ. 1. док. 56, Директива Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, 20. новембар 1941.

¹⁵⁹ Народна борба, орган Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, 8. децембар 1941.

нализма“; борба за „демократску народну владавину и уништење свих трагова фашизма“, борба за ликвидацију „остатака ранијих реакционарних режима“ који служе окупатору; борба за животна права омладине и свих слојева народа.¹⁶⁰ У директиви су такође дата упутства организационе природе и, што је нарочито занимљиво, скојевска организација се поистовјећује са омладинском и губи своју посебност. То је дало повода да се у Црној Гори једно вријеме омладинска организација идентификује као чисто комунистичка. Постојала је опасност да се такво схватање не одрази на њену масовност. Међутим, до тога није дошло захваљујући интервенцији Централног комитета Скоја, који је у писму од октобра упозорио Покрајински комитет Скоја за Црну Гору да омладинска организација није исто што и Савез комунистичке омладине „чији програм иде даље преко данашње антифашистичке етапе наше борбе“.¹⁶¹ Истина, и после овог писма код неких партијских организација било је несхватања карактера и улоге омладинских организација. То је Покрајинском комитету Партије дало повода да у другој половини новембра изради детаљна упутства о раду Скоја као водеће организације у омладинском покрету.¹⁶²

Одмах по доношењу поменутог упутства Покрајинског комитета с краја августа о стварању црногорске народне омладине као масовне антифашистичке организације отпочело се са одржавањем омладинских конференција по селима и општинама, на којима су бирани омладински одбори и делегати за среске конференције. До средине октобра одржане су среске конференције у свим крајевима Црне Горе, изузев среза барског и дијела Санцака. Упоредо са тим на ослобођеној територији одржавани су масовни зборови и митинзи. Њих је организовала углавном омладина, а сврха им је била што веће популарисање народно-ослободилачке борбе и јавна осуда њених противника. До сазивања покрајинске омладинске конференције требало је да се одрже обласне конференције за Боку Которску и Санцак. Међутим, због тешких услова и прилика у тим крајевима до тога није дошло у 1941. години. Услед тога на покрајинској конференцији Црногорске народне омладине, која је одржана 30. новембра у Пиперима, санцачка организација није била заступљена, а из Боке Которске присуствовала су само два делегата. На конференцији је изабран покрајински одбор од 12 чланова, а донесена је одлука да се срески одбори у Цетињу, Подгорици, Никшићу и Колашину уздигну на степен окружних омладинских одбора. Одлучено је да се покрене посебан лист као гласило антифаши-

¹⁶⁰ Документи историје омладинског покрета Југославије, том I, књ. 2, Београд 1954, 212—215; Види: П. Морача, *Југославија 1941*, 260—261.

¹⁶¹ Исто, 45—47; Види опширније: Славко Станишић, *Стварање црногорске народне омладине*, Историјски записи, св. 2, 1968, 257—258.

¹⁶² Документи историје омладинског покрета Југославије, том I, књ. 2, стр. 235—238.

стичког омладинског покрета у Црној Гори.¹⁶³ У вријеме одржавања покрајинске конференције Црногорска народна омладина са омладином Боке Которске бројала је 13.011 организованих чланова. То је била веома чврста и политички јединствена организација, која је упадљиво нарастала и снажно се мобилисала у наредним мјесецима послје конференције. Црна Гора је у то вријеме показивала риједак примјер хомогености и идејног јединства огромног дијела младог нараштаја. Остацима грађанских партија овјде, упркос сталним настојањима, није пошло за руком да остваре иоле значајнији утицај у редовима омладине, а није било ни помена о могућности формирања неких посебних политичких организација омладине, које би служиле циљевима ван народноослободилачког покрета.

У склопу општих напора Партије на обнављању устаничког покрета и стварању масовне основе народноослободилачке борбе, у овом периоду покренуто је значајно и питање образовања антифашистичких женских организација у Црној Гори. Одрас тог расположења први пут сретамо на проширеном партијском савјетовању у Каменику. Нешто више података о потреби ангажовања жена за народноослободилачки покрет налазимо у цитираном писму делегата Централног комитета М. Ђиласа из прве половине августа. Ђилас се залагао да се приступи формирању посебних женских одбора, ангажовању жена у разним организацијама и установама од интереса за ослободилачку борбу и уопште увођење жене у јавни живот као равноправног члана.¹⁶⁴ Међутим, и сама оптерећена конвенционалним схватањима о свом положају и третману у друштвеном животу, жена се радије везала за наслијеђене навике и кућу, него што се одлучивала да јавно уступи или се осамостали. То је био и основни разлог што се у једној снажној партијској организацији каква је тада била у Црној Гори налазио релативно мали број жена комуниста. Оно што их је и било већином су биле интелектуалке и раднице, док је жена на селу за дуго остала ван јачих политичких утицаја. Озбиљнији прелом у том погледу направљен је послје јулског устанка, премда су познати случајеви занемаривања политичке улоге жене и у редовима саме Партије у Црној Гори. Најзначајнији успјеси у овом почетном периоду рада са женама постигнути су међу женском омладином преко организације Црногорске народне омладине, која је послужила као основа за формирање самосталних женских антифашистичких организација. Током јесени образовани су сеоски и општински одбори жена у многим крајевима Црне Горе, у неким су били у току, а радило се и на формирању таквих одбора и на нивоу

¹⁶³ С. Станишић, Стварање Црногорске народне омладине, Историјски записи, св. 2, 1968, 251—254, АИИ—ЦГ, Сјећања И. Мирковића, нерегистровано.

¹⁶⁴ Зборник НОР, том II, књ. 4, док. 2, Резолуција са покрајинског савјетовања од 2. августа 1941. године и Писмо делегата Централног комитета М. Ђиласа.

срезава, који су у почетној фази замишљани као нека врста политичких органа окружних комитета. И поред значајнијих успјеха постигнутих у раду са женама у вријеме припрема за „општенародни устанак“, до краја 1941. године, због разноразних тешкоћа, ипак није дошло до формалног стварања јединствене антифашистичке организације жена у Црној Гори и њиховог осамостаљивања кроз посебну институцију у покрајинском оквиру. Но, и поред тога, залагањем одбора жена, који су били образовани или у процесу стварања, жене су све чешће почеле да посјећују политичке конференције, а одржавале су и своје скупове, на којима су тумачени суштина и карактер народноослободилачке борбе и, с тим у вези, улога, значај и мјесто жене у њој. Партијској организацији успјело је у овом периоду да обезбиједи веома значајно учешће жена, посебно млађих, не само на конференцијама и другим народним скуповима на којима се говорило о циљевима и задацима ослободилачке борбе већ и у партизанском санитету, одборима ослободилачког фонда, одборима народне власти, па чак дијелом и у борачком саставу партизанске војске, иако се на овом посљедњем тада није нарочито инсистирало.¹⁶⁵ На тај начин жена је постајала све запаженији чинилац у ослободилачком и револуционарном покрету Црне Горе. Са становишта прогресивних кретања, то је био први значајан корак који је водио јавном исказивању жене и њеном присуству у политичком животу ове земље.

Активност народноослободилачког покрета Црне Горе у овом периоду исказивала се и другим облицима револуционарног рада. Један од веома значајних чинилаца манифестовао се у изградњи органа народне власти као основе ослободилачког покрета и његових сложенијих циљева. Још у току јулског устанка у многим ослобођеним мјестима формиран су органи власти побуњеног народа, који су се у различитим крајевима различито и називали, пошто није постојало посебно упутство за њихову начелну унификацију. Услјед познатог догађаја, рад тих одбора био је краткотрајан. Међутим, ни много касније, када су се створили политички услови за њихово обнављање, партијско руководство Црне Горе, оптерећено и веома ангажовано радом на припреми „другог свенародног устанка“, није се довољно ангажовало на формирању народноослободилачких одбора као органа револуционарне власти. Оно се задовољило тиме што је функцију власти принијело на институцију народноослободилачких фондова. Истина, у писму М. Ђиласа упућеном Покрајинском комитету за Црну Гору последије партијског савјетовања у Каменику била је скренута пажња да одбори Народноослободилачког фонда „углавном именовани од Партије, сувише су узан облик рада за данашње услове“. Делегат Централног комитета се залагао да се

¹⁶⁵ Види опширније: Јован Р. Бојовић и др., *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918—1945*, Титоград 1969, 127 и даље; П. Морача, *Југославија 1941*, 593.

власт организује изборним путем, преко установа које би „нај-правилније... било звати народним одборима“. Он је сматрао да се ти одбори „могу развити у органе мобилизације маса за устанак и почетне органе будуће народне власти“.¹⁶⁶ У Ђиласовом писму било је ријечи и о начину избора и организовању рада ових одбора, у које је требало примати „не само партијце и блиске симпатизере, него и људе из народа, који данас нијесу, али сјутра“ се могу „развити до чланова Партије“. Упркос становишту делегата Централног комитета о потреби образовања одбора народне власти, немамо ни једног податка који би говорио да се у том погледу нешто предузимало све до доласка И. Милутиновића, који је у Црну Гору стигао почетком новембра 1941. Међутим, у истом периоду, активност одбора Народноослободилачког фонда стално су подстицали Покрајински комитет за Црну Гору, као и ниже партијске организације и руководства. То је било и разумљиво, јер се преко те организације, сем ратног плијена, искључиво обављало материјално обезбјеђење народноослободилачке војске. Та институција, поред своје основне намјене, могла је веома корисно да се ангажује и у политичком раду с народом, нарочито на окупираним дјеловима покрајине, што је по правили и рађено. У крајевима који су били ван окупаторског домаћаја, она се јавља и понаша као орган народноослободилачке власти. У том периоду образовани су сеоски, општински и срески одбори ослободилачког фонда на територији цијеле покрајине. У Цетињу, Подгорици, Никшићу и неким мјестима у Приморју постојали су и градски одбори Фонда, чија је активност, упркос изузетно тешким условима, била особито значајна. Поред прибирања животних намирница, одјеће, љекова, завоја и другог материјала и његовог слања на ослобођену територију, комунисти у градовима преко тих одбора развили су и снажну политичку активност. У вези с идејом о новом устанку они су у неким градовима, као у Цетињу и Подгорици, успјели да формирају тајне оружане формације које су на дати знак биле спремне да ступе у акцију.¹⁶⁷ Познати су случајеви да су се одбори Народноослободилачког фонда бавили и питањима обавјештајне природе — било да се радило о снази, саставу, распореду и правцима кретања непријатељских трупа, било о држању и раду истакнутијих грађанских првака за које је постојала сумња да одржавају везе с италијанским командама и сл.

Овако многострана улога Народноослободилачког фонда произлазила је и из чињенице што се, усљед недостатка веза са Централним комитетом, у то вријеме у Црној Гори није било посве начисто о путевима и начину организовања слободне територије. Тек после доласка И. Милутиновића покренута је акција за стварање народноослободилачких одбора, премда је и тада и-

¹⁶⁶ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 2, Писмо делегата Централног комитета М. Ђиласа Покрајинском комитету за Црну Гору, август 1941.

¹⁶⁷ АИИ—ЦГ, VIII 1а—32, МГ: Види: П. Морача, *Југославија 1941*, 260.

зостало потпуније схватање о њиховој правој улози и значењу. Наиме, Милутиновић је 11. новембра формулисао једну наредбу војне природе у којој је било ријечи и о успостављању власти на ослобођеној територији. По том документу, партизанске јединице „као војна оружана сила“ представљале су „највећу власт“. На ослобођеном подручју партизанске јединице су преко народних конференција организовале изборе одбора власти, али је било замишљено да они буду потчињени војним штабовима и командама партизана.¹⁶⁸ Слично гледиште, што се тиче одбора народне власти, било је заступљено и у инструкцији Покрајинског комитета за Црну Гору од 20. новембра, које је свакако настало под утицајем схватања новог делегата Централног комитета. И овдје се каже да народноослободилачке одборе по општинама бирају зборови „свих грађана“, као своју власт, али да се ти одбори морају потчињавати „партизанским одредима као оружаном сили Партије“ и да их ови у свакој прилици могу распустити ако се испостави да „не раде у интересу народа“. У инструкцији се даље каже да се укидају и не признају стари органи власти, почев од општинских управа, судова, начелстава до „бановина и министарстава“, али да се за сада неће „успостављати никаква влада“ у „покрајинском и земаљском сразмјеру“, већ само народноослободилачки одбори „који су између себе подијељени у разна одјељења према врсти послова“.¹⁶⁹

Послије доласка И. Милутиновића, у Црној Гори се интензивно радило на формирању одбора народне власти у општинама. Међутим, у току новембра и децембра, изузев неколико случајева, није дошло до образовања средњих одбора. Њихово шире формирање, као и покрајинског одбора за Црну Гору и Боку, услиједиће касније. Успостављањем општинских народноослободилачких одбора и ширењем њихове мреже, другачије него до тада, дефинисана је и функција одбора Народноослободилачког фонда. Они су добили статус посебних одјељења, чији се рад на економском плану одвијао у саставу одбора народне власти.¹⁷⁰ Веома је, међутим, занимљиво да је нови делегат Централног комитета, који је покренуо акцију на формирању одбора народне власти у Црној Гори, допуштао могућност да партизански штабови не само контролишу њихов рад, већ и њих саме у извјесним случајевима једноставно укидају или именују.¹⁷¹ Ово је тим интересантније када се зна му је из примјера Србије морао бити

¹⁶⁸ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 51, Наредба Ивана Милутиновића, 11. новембар 1941.

¹⁶⁹ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 66, Директива Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санцак, 20. новембар 1941.

¹⁷⁰ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 10, Закључци са покрајинског савјетовања за Црну Гору, Боку и Санцак, 7. децембар 1941.

¹⁷¹ Исто, АИИ—ЦГ, III 3—12 (41), Покрајински комитет за Црну Гору — Окружном комитету Колашин, 20. децембар 1941; Исто, VIII 3—3 (41), Наредба Вањско-вучедолског партизанског батаљона бр. 6, од 22. децембра 1941. о постављању народноослободилачких одбора општине бањске.

познат начин организовања власти и уопште развојни пут народноослободилачког покрета. Није мање занимљиво ни његово схватање партизанских јединица „као оружане силе Партије“, премда га је Централни комитет искључиво упутио да спријечи слична застрањивања која су се до тада испољавала у Црној Гори, посебно у раду ранијег делегата којег је Милутиновић и смијенио. Нама се чини да објашњење за то треба тражити у чињеници да идеја о тзв. „другом устанку“, по којој се војној партизанској организацији придавало особито мјесто, није престала бити актуелна ни после смјене делегата Централног комитета. На проширеном савјетовању главног партизанског штаба за Црну Гору, одржаном 15. новембра на Радовчу, под руководством И. Милутиновића, „општенародни оружани устанак“ помиње се на начин како је о њему раније говорено.¹⁷² У једном документу у форми наредбе, датираном под 15. новембар, који је потписао И. Милутиновић, такође се говори о општенародном устанку као догађају који треба ускоро да услиједи. Слични подаци провлаче се кроз политичку и војну документацију све до напада црногорских партизана на Пљевља, када се идеја о „другом“ устанку као изненадном и краткорочном чину дефинитивно напушта.¹⁷³

Схватање партизанских јединица као „оружане силе“ једне политичке партије која је припремила и организовала ослободилачки рат, које се устаљује неко вријеме у Црној Гори, после доласка новог делегата Централног комитета, у ствари је модифицирани облик наслијеђене концепције о „антифашистичкој револуцији“. Највјероватније, таква оријентација била је од пресудног утицаја и за потчињавање одбора народне власти партизанским јединицама, јер са становишта скорог устанка и народне револуције природно је било полазити од војске као најзначајнијег чиниоца.

Ако је наша претпоставка увјерљива, онда није било битних разлика у схватању идеје „будућег устанка“ између М. Ђиласа и Ивана Милутиновића. Разлике је било утолико што је И. Милутиновић на бази ранијих припрема успио веома брзо да организује конкретну акцију познату као Санџачка операција, о чему ће касније још бити ријечи, за коју је сигурно вјеровао да ће „припремити општи народни устанак“.¹⁷⁴ Ширу партизанску акцију која би имала карактер општег устанка није, међутим, у то вријеме било могуће спровести у Црној Гори, упркос томе што се располагало војском која је бројала десетак хиљада наоружаних људи. Истина, после јулске кризе и сређивања

¹⁷² Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 60, Записник са савјетовања Главног штаба, 15. новембар 1941.

¹⁷³ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 63, Наредба Главног штаба за Црну Гору, 15. новембар 1941; Исто, док. 82, Наредба Главног штаба за Црну Гору, 28. новембар 1941, АИИ—ЦГ, 2—4 (41), Окружни комитет — Покрајинском комитету за Црну Гору, 13. новембар 1941.

¹⁷⁴ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 63, Наредба Главног штаба за Црну Гору, 15. новембар 1941.

партијских организација народноослободилачка борба у Црној Гори доживјела је поновни замах. Током јесени у многим крајевима вођене су тешке и посведневне борбе против окупаторских трупа. Оне су нарочито биле жестоке око Грахова, према западној Боки и херцеговачкој граници, што, узгред буди речено, у доброј мјери треба приписати пословичној енергији и предумљивости Саве Ковачевића који је управљао партизанским акцијама на том подручју. Акције на путевима у циљу пресретања и уништавања непријатељских возила и колона биле су веома успјешне и честе. Са примицањем зиме непријатељ је почео да се затвара у градове и оријентише на значајније центре у покрајини, које је могао успјешније да брани. И поред значајних успјеха остварених у том периоду, са становишта концепције о свенародном устанку народноослободилачка борба у Црној Гори одвијала се много спорије него се то жељело.¹⁷⁵

Упркос великим отпорима захтјеву да се крене у ширу акцију, Покрајински комитет за Црну Гору сматрао је већ у другој половини октобра да су сазрели политички и друштвени услови за свенародни устанак. Полазећи од тог увјерења, он се 17. новембра обратио народу прогласом, позивајући га на устанак. Веома је занимљиво да је у прогласу унутрашња и спољна ситуација приказана на начин као да се рат налази у завршној фази, а пропаст осовинских сила као да је постао сасвим догледан. У њему је управо стајало да су Србија и Босна сем Београда и Сарајева, око којих се већ воде борбе, ослобођене, да је Хитлерова офанзива на Москву „његова последња офанзива“, а „затим долази крај“, да се „фашистичка Италија, тучена на свим фронтovima“, налази у распадању, а њени деморалисани војници „једва чекају да се предају“, те да је сада право вријеме да се окупатор јединственом борбом народа дефинитивно истјера из земље.¹⁷⁶

Идеја устанка и ослободилачке борбе, поред облика о којима смо већ говорили, у то вријеме снажно је истицана, преко редовних средстава јавног информисања, као што су била *Народна борба*, орган Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, *Саопштење* Главног партизанског штаба за Црну Гору, *Слобода*, орган Окружног комитета за Колашин, а нешто касније и преко *Омладинског покрета*, органа Покрајинског одбора Црногорске народне омладине, *Билтена* Дурмиторског одреда и других.¹⁷⁷ Но,

¹⁷⁵ АИИ—ЦГ, II 2—30, (41), Директива Покрајинског комитета за Црну Гору, октобар 1941; Исто, III 3—7 (41), Биро ћелија општине ријечке — Окружном комитету Цетиње, 8. новембар 1941, Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 39, Окружни комитет Цетиње — Покрајинском комитету за Црну Гору, 31. октобар 1941; Исто, док. 66, Покрајински комитет за ЦГ, 20 новембар 1941.

¹⁷⁶ АИИ—ЦГ, II 5—3 (41), Проглас Покрајинског комитета за Црну Гору, 17. октобар 1941.

¹⁷⁷ Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, књ. II, Титоград 1959, и књ. III, Титоград 1960.

и поред свих настојања партијске организације да се поведе снажна акција против непријатеља, до ње није долазило, бар не у обиму који се желио постићи.

Недостају сачувани документарни подаци за територију читаве Црне Горе из којих би се видјело потпуније реаговање народа на ријешеност Покрајинског комитета да се што скорије покрене општи устанак. Ипак, неки регионални извјештаји, иако их не сматрамо посве карактеристичним за цијелу покрајину, пружају довољно елемената о томе. У извјештају штаба Ловћенске бригаде од 27. октобра упућеном Главном партизанском штабу за Црну Гору каже се да је „вијест о оружаном устанку у Србији и борбама у Босни“ народ примио „са радошћу и борбеним расположењем, али да је истовремено распрострањено схватање „да је непријатељ за сада бројан и утврђен, да треба да се још колико толико причека“ и сл.¹⁷⁸ Неколико дана касније штаб Ловћенског одреда истим поводом је писао да „народ све више увиђа и отворено се изјашњава за устанак, као једини начин да се окупатор истјера из земље. Чак и изразити петокOLONашни не покушавају идеју устанка супротставити идеји неке лојалности и мира. Али, баш у вези прогласа о устанку“ осјећала се у народу зебња „да устанак не плане одмах“, јер „народ није сигуран у успјех устанка сада“.¹⁷⁹ Исцрпнију анализу политичког расположења народа у цетињском округу дао је Окружни комитет за Цетиње на пленарној сједници одржаној 28. октобра, на којој су делегати „долазећи директно из народа износили мишљење народа о оружаном устанку и своја запажања у вези са тим“. „Нико жив не пориче оправданост устанка, па чак се не усуђују ни задрти петокOLONашни да иступе против устанка“, али потајно „настоје свим силама да искористе грешке и слабости из прошлих оружанних акција у циљу одлагања устанка у недогледно вријеме“. Истина, и у самом народу присутна је „бојазност да се опет не иступи неорганизовано“ и да не дође „у сличну ситуацију као што је била раније“. С тим у вези чују се „савјети“ од поштеног народа. „Ако можете боље организовати него прије“ добро јесте, „а ако не можете, баталите посао!“ Окружни комитет „је на основу извјештаја делегата из свих мјеста дошао до закључка да убрзано сазријевају услови за оружани устанак, али да се о устанку не може говорити у најближој будућности“. Он је посебно упозорио Покрајински комитет да је било озбиљних приговора у народу на рачун тврдње да су Србија сем Београда и Босна сем Сарајева ослобођене и да је „ово последња

¹⁷⁸ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 32, Команда Ловћенске бригаде — Главном штабу за Црну Гору, 27. октобар 1941.

¹⁷⁹ АИИ—ЦГ, V 2—7 (41); Штаб Ловћенског одреда — Главном штабу за Црну Гору, 31. октобар 1941.

Хитлерова офанзива на Москву“ послије чега „долази крај“.¹⁸⁰ На основу накнадних сазнања, Окружни комитет за Цетиње обавијестио је Покрајински комитет 13. новембра да се „највећи дио народа колеба“, иако он „јесте за Русију, јесте за устанак, али само кад куцне час“.¹⁸¹ Слично расположење запажено је тада у Ријечкој нахији. Сељаци су поручивали комунистима: „Сви ћемо поћи када за то буде моменат“, или „кад устане сва Црна Гора ни ми нећемо изостати“. „И поред наших објашњења“ — писао је Биро ћелија општине ријечке 8. новембра Мјесном комитету Цетиње — „још увијек сељаци осуђују начин извођења прошлих акција, зато се негативно односе према акцијама уопште“.¹⁸² Отпори скоријем извођењу ширих устаничких акција јављали су се у то вријеме у доста снажном облику не само код дијела становништва већ и у појединим партијским организацијама у Горњим Васојевићима, због чега су неки комунисти били кажњени и искључени из организације.¹⁸³ Аналогно изнесеном може се претпоставити да је оваква ситуација мање-више била карактеристична уопште у Црној Гори.

Вјероватно суочен са отпорима за тзв. други устанак, који су можда били и распрострањенији него што је о томе остало сачуваних података, Покрајински комитет за Црну Гору и сам је увидио да је преуранио са прогласом којим народ позива на устанак. То се види из једног његовог писма које је почетком новембра упућено Окружном комитету за Цетиње, у коме је, поред осталог, стајало: „ситуација оружаног устанка биће резултат нашег политичког рада и степеновања акција против окупатора. Наш рад у том правцу треба да буде интензиван, појачан у првом реду у борби против пете колоне. Стога се не може одредити рок или термин оружаног устанка. Масама треба рећи да ће оружани устанак отпочети онда када за њега буду сазрели сви објективни услови (он је тада и једино могућ, иначе би то било силовање на устанак за који не би било услова). Масама треба рећи да ће устанак отпочети у повољним политичким условима и онда када читава народ буде за њега. Маса треба убједити да ћемо за ту прилику потпуно и политички и организационо бити спремни“.¹⁸⁴

Оваква оријентација одговарала је стварном расположењу народа у Црној Гори и она је, полазећи од реалније ситуације и

¹⁸⁰ АИИ—ЦГ, III 2—2 (41), Окружни комитет Цетиње — Покрајинском комитету за Црну Гору, 31. октобар 1941; Исто, II 2—5 (41) Покрајински комитет за Црну Гору — Окружном комитету Цетиње, 3. новембар 1941.

¹⁸¹ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 58, Окружни комитет Цетиње — Покрајинском комитету за Црну Гору, 13. новембар 1941.

¹⁸² АИИ—ЦГ, III 3—7 (41), Биро ћелија општине ријечке — Мјесном комитету Цетиње, 8. новембар 1941.

¹⁸³ Види: Р. Лекић, *Андријевички срез 1941—1944*, 155—158.

¹⁸⁴ АИИ—ЦГ, 2—5 (41), Покрајински комитет за Црну Гору — Окружном комитету Цетиње, 3. новембар 1941.

односа расположивих снага, била исправна и једино могућа. Народ се формално изјашњавао за устанак, али није желио да се излаже ризику прије него се сам убиједи да су повољни услови за њега најзад и дошли. Међутим, у вријеме када је изгледало да ће партијска организација унијети више поступности у раду око припрема „будућег устанка“, стицајем околности политичко и војно руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори већ у првој половини новембра поново је актуелизовало идеју о свенародном устанку, са циљем да се наметне одсудна битка за истјеривање окупатора, везујући је овом приликом за конкретну акцију. Ријеч је о познатој Санџачкој операцији, која је имала да послужи као полазна основа за свенародни оружани покрет. Као што је познато, усљед погоршавања прилика на простору западне Србије, које су се искомпликовале покретањем прве непријатељске офанзиве и снажењем четничког покрета Драже Михаиловића, генерални секретар Партије и врховни командант партизанских снага у Југославији Јосип Броз Тито наредио је почетком октобра устаничком вођству Црне Горе да организује један одред који би бројао око 3.000 људи и хитно га пошаље у западну Србију. Међутим, у Црној Гори, „у штабу и у Партији“, није ништа предузимано да се ово наређење изврши, јер им „није било јасно зашто су потребни Црногорци тамо“.¹⁸⁵

Но, како партизани из Црне Горе нијесу никако стизали у Србију, а у међувремену и сам обавијештен о неким схватањима партијског руководства у Црној Гори, која су одступала од начелних поставки развојног пута ослободилачке револуционарне борбе, Централни комитет КПЈ донио је одлуку да повуче свог дотадашњег делегата из Црне Горе и да на његово мјесто пошаље члана Политбироа Ивана Милутиновића. Поред осталог, Милутиновић је био дужан да последије доласка у Црну Гору, гдје је стигао 5. новембра, формира поменути одред и упути га у западну Србију.

Међутим, на основу разговора које је имао, запажања стања и прилика у крајевима кроз које је пролазио на путу за Црну Гору, као и затеченог расположења у Покрајинском комитету Црне Горе за устанак, И. Милутиновић је дошао на мисао да се одред о коме је ријеч претходно употребијеби за ослобођење Санџака и да се на тај начин створи пространа слободна територија која би повезала партизанске снаге Црне Горе, Србије и Босне. Врло је интересантно да Милутиновић није рачунао на озбиљније тешкоће у извођењу тог подухвата. С тим у вези, у једној његовој наредби од 15. новембра каже се: „Ми чврсто вјерујемо у наше успјешне акције у Санџаку. Те акције, као и оне

¹⁸⁵ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 48, Извјештај Ивана Милутиновића — Централном комитету Комунистичке партије Југославије, 6. новембар 1941.

на територији Црне Горе припремиће општи народни устанак“.¹⁸⁶

Послови око образовања овог одреда, који је званично добио назив Црногорски народноослободилачки партизански одред за операције у Санџаку, вршени су јавно. Народу је објашњавано да је у питању нека замашна акција на страни од које се очекује изванредан успјех. Природно, за њу је владало велико интересовање. По увјерењу устаничког вођства, а и дијела одушевљене масе, та акција је требало да значи преломан догађај у развоју народноослободилачке борбе у Црној Гори.¹⁸⁷ Управо, сматрало се да ће црногорски партизани обезбјеђењем „резерве хране, па донекле оружја и муниције, од Талијана, приликом чишћења Санџака“ без тешкоћа ослободити „Никшић, Колашин, Беране и Андријевицу, па чак и Цетиње“. На тај начин организовано би се „велики број слободног и добро борбеног људства, који би се онда могао бацити на сваки фронт“.¹⁸⁸ За постизање коначног успјеха полазило се прво од ослобођења Санџака, а затим је требало да услједи општи напад на италијанске гарнизоне у Црној Гори.¹⁸⁹ С тим у вези народу је за прво вријеме требало рећи „да се не ради о устанку већ о помоћи партизанима“ који ће ослободити Санџак. Ово стога што су партизани у Црној Гори били дужни да учествују са извођењем „акција демонстративног карактера“ како би потпомогли успјешније извођење санџачке операције.¹⁹⁰

За разлику од укоријењеног отпора извођењу акција „на свом подручју“, на глас о формирању специјалног партизанског одреда који је требало да иде у борбе ван Црне Горе, настало је масовно јављање људи који су били расположени да се у њега укључе. Партијске организације и разни штабови имали су велике муке да зауставе јављање добровољаца у одред мимо броја за који се рачунало да ће бити довољан. За свега неколико дана формиран је одред који је бројао преко 3.500 људи из разних крајева Црне Горе. Његов свечан испраћај и одлазак на извршење задатка „изазвао је оно што није успијевало да се постигне раније: покрет и мобилизацију читавог народа“ и његово окупљање око „политичког руководства“ народноослободилачког покрета. Долазе „са свих страна једнаки извјештаји: села колективно приступају војсци, бирају своје команде чета и водова, и

¹⁸⁶ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 63, Наредба И. Милутиновића за предузимање акција у Црној Гори ради потпомагања напада на Пљевља, 15. новембар 1951; Види: П. Милошевић, Одјек и посљедице пљевљанске битке у Црној Гори, Историјски записи, св. 1—2, 1971, 290—291.

¹⁸⁷ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 103, Главни штаб за Црну Гору Врховном штабу, 1. децембар 1941.

¹⁸⁸ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 77, Главни штаб за Црну Гору — Врховном штабу Југославије, 26. новембар 1941.

¹⁸⁹ Види: П. Морача, *Југославија 1941*, 578.

¹⁹⁰ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 83, Главни штаб за Црну Гору и Боку — Штабу Ловћенског одреда, 26. новембар 1941.

спремају се за борбу и устанак“.¹⁹¹ Дјелови сељаштва, иако веома покренути тим догађајем, нијесу били ни даље спремни „да поведу акцију против окупатора који би само пролазио њиховим крајем“. Међутим, они су били готови „да дају велики број људи у случају сличном“ као што је био „одлазак за Санцак“.¹⁹²

Међутим, велико одушевљење народа и његове наде из времена организовања и отпремања Црногорског одреда на извршење задатка у Санцаку ускоро су доживјели болно изненађење. Управо покушај црногорских партизана да ослободе Пљевља 1. децембра, као почетну станицу за даље чишћење Санцака од окупаторских трупа, завршио се безуспјешно и са великим губицима. Ти су губици били већи од свих дотадашњих устаничких губитака у Црној Гори од почетка јулског устанка. Наиме, са мртвим и рањеним партизани су имали око 500 људи избачених из строја, иако изгледа да та цифра ни до данас није сигурно утврђена.¹⁹³ Непосредан ефекат пораза испољио се у готово потпуном распадању Одред. Под утиском великих губитака и расула до којег је дошло, Одред су захватиле пометња и деморализација. У већим и мањим групама поједини дјелови враћали су се у Црну Гору, без знања и одобрења команде. Дезертерство је првих дана по неуспјеху добило готово масован облик. Оно је захватило и добар дио чланова Партије, који су се такође на своју руку враћали у Црну Гору. Настојање штаба Одред да задржи под контролом што већи број партизана и обнови акције у Санцаку имало је само дјелимичан успјех. У таквој ситуацији штаб је донио одлуку да се у Црну Гору врате сви колебљиви и не-сигурни партизани, јер је постала илузорна и помисао о могућности даље употребе Одред као цјелине. У Санцаку је остало свега око 700 људи, или нешто мање од петине првобитног састава. Уједно, тиме је означен крај илузије да се у тим условима могу остваривати и тако замашни фронтални подухвати каква је била операција у Санцаку, која је у народу одјекнула као велики промашај.¹⁹⁴

Прве вијести о пљеваљском поразу донијели су у Црну Гору дезертери, ширећи гласове о дивљем бјекству, страховитим губицима у мртвим и рањеним, о потпуном распаду и расулу Црногорског одреда, што је стварало утисак велике катастрофе и самим тим подривало борбени морал маса и уопште повјерење народа у способност партизанског вођства.¹⁹⁵ Ово је првих дана у

¹⁹¹ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 81, Штаб Ловћенског одреда — Главном штабу за Црну Гору, 27. новембар 1941, АИИ—ЦГ, II 4—5 (41), Окружни комитет за Подгорицу — Мјесном комитету Подгорица и бироима хелија, 1. децембар 1941.

¹⁹² Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 81, Штаб Ловћенског одреда — Главном штабу, 27. новембар 1941.

¹⁹³ Види: П. Милошевић, н.д.ј., 292.

¹⁹⁴ Исто.

¹⁹⁵ Зборник НОР, књ. 4, док. 11, Извјештај И. Милутиновића — Врковном штабу, 11. децембар 1941; Исто, књ. 1, док. 121, Главни штаб за Црну Гору — Штабу Ловћенског одреда, 9. децембар 1941.

Црној Гори оставило јак утисак и узнемиреност. То се нарочито осјетило у мјестима кроз која су дезертери пролазили у повратку из Санцака, и особито у крајевима из којих је био велики број мртвих и рањених. Под утиском тежине догађаја и производних гласина које су ширене, дио становништва почео је отворено да се пасивизира и с неповјерењем односи према свакој значајнијој партизанској акцији.

На основу неповољних извјештаја који су у првој половини децембра, а и касније, стизали из готово свих крајева Црне Горе, у Покрајинском комитету могло се доста сигурно распознати да је ситуација у Црној Гори као посљедица неуспјеле партизанске акције у Санцаку била озбиљно тешка, а у неким крајевима врло критична. Она је настала добрим дијелом и као резултат врло активiranог рада контрареволуционарних организација које су настојале да искористе пљеваљски пораз. Одмах након догађаја у Санцаку Ђорђије Лашић, командант четничких снага за Црну Гору, обавијестио је Главни штаб за Црну Гору да је формирао у Лијевој Ријеци „национални батаљон“, са упозорењем да не признаје никакво војно тијело за борбу против окупатора (са којом се и он наводно у принципу слаже, с тим да се она одложи за боља времена), ако то тијело не би било делегирано од представника свих црногорских племена, да се војска организује на принципима „народне војске“ чије традиције живе у народу, да се из ње одстрани политика и да се престане са убијањем „домаћих људи“. Биле су то демагошке ријечи једног образованог официра, какав је био Ђ. Лашић, које су, како изгледа, код становништва у његовом крају, наилазиле на подршку и разумијевање.¹⁹⁶

У то вријеме на подручју Грахова отворено се активира четничка група судије Новице Ковачевића.¹⁹⁷ Већа активност контрареволуционарних организација запажа се на ширем дијелу Црне Горе, нарочито у Васојевићима. Истина, све те организације нијесу успјеле да се довољно организују и осамостале. Интервенцијом партизанских снага неке од њих су и уништене. Међутим, у Катунској нахији — центру федералистичког покрета — и у Васојевићима — гдје је дошло до преваге великосрпске оријентације, контрареволуционарне снаге успјеле су да озбиљно ослабе комунистички утицај и формирају своје сталне оружане формације. Њиховом појавом коначно је нарушено народно јединство, што је представљало сигуран увод у каснији грађански рат, који дефакто више није било могуће избјећи.

Међутим, отворено иступање контрареволуционарних организација у Црној Гори, крајем 1941. године, и њихова спремност да се путем силе супротставе ослободилачком покрету ни-

¹⁹⁶ АИИ—ЦГ, XI 3—1 (41), Љворечки батаљон — Главном штабу партизанских снага, 7. децембар 1941.

¹⁹⁷ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 24, Пресуда војног суда Никшићког одреда, 15. јануар 1942.

јесу били сасвим случајни. Они су у доста одређеној вези стајали са партизанским неуспјехом на Пљевљима. Нарочито је била, како по снази тако и по коријену у народу, опасна појава четничких организација. Њихово присуство и агресивна ријешеност да се оружјем супротставе народноослободилачкој војсци наметнули су ускоро утисак тежи од онога који су оставиле непосредно партизанске жртве и губици у Санцаку. То је било и природно, јер је до организоване четничке акције дошло непосредно последице једног веома крупног пораза, што је, поред осталог, утицало да се он далеко теже преболи.

Неуспјех на Пљевљима ставио је у изузетно тежак положај политичко и војно руководство устанка у Црној Гори. Прије свега, осјећала се велика потреба за што скоријим издавањем једног званичног саопштења путем којег би се народ информисао о стварним узроцима који су довели до пораза. Међутим, потребни подаци из Санцака нијесу стизали све до 9. децембра. Тога дана стигао је први службени извјештај, али он због своје непотпуности није могао да послужи за састављање саопштења какво је руководство устанка намјеравало да изда.¹⁹⁸ Одлагање са издавањем саопштења још је више компликовало ситуацију. Околности да се због недостатка потребних података и даље ћутало у Покрајинском комитету и при Главном штабу могла се протумачити у народу као смишљено прикривање пораза и недостатка снаге да се он отворено призна.

Упркос веома деликатној ситуацији у којој се нашло, руководство устанка предузело је конкретне политичке и војне мјере, са циљем да га не претекну догађаји и да не испусти ситуацију из руку. Партијским организацијама дата су упутства како да се у народу привремено објасне узроци неуспјеха у Санцаку. Званично саопштење је издато у другој половини децембра, и у њему су изнијети губици у мртвим и рањеним, као и основни узроци који су довели до пораза.¹⁹⁹

Захваљујући појачаном политичком раду партијских организација и војним акцијама које су овдје предузимане у току децембра 1941. и првих мјесеци 1942. године, дошло је до релативно брзог моралног опоравка народа и у крајевима гдје се посљедице неуспјеха у Санцаку изгледале заиста тешке. Према томе, одјек пљеваљске битке, с обзиром на реалне услове за даљи развој народноослободилачке борбе у Црној Гори, био је већ тада у основи отклоњен.²⁰⁰

Међутим, неуспјех у Санцаку означио је слом илузије о наметању одсудне битке за скоро ослобођење Црне Горе. Тек последице Пљеваља било се свјесно заблуде о схватању „будућег ус-

¹⁹⁸ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 21, Главни штаб за Црну Гору — Врховном штабу, 11. јануар 1942.

¹⁹⁹ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 155, Саопштење Главног штаба за Црну Гору о борби за Пљевља, 21. децембар 1941.

²⁰⁰ П. Милошевић, н.д.ј., 296—300.

танка“ као изненадне и краткотрајне акције. Послије једног скупо плаћеног искуства и упозорења добијеног од Централног комитета, партијска организација у Црној Гори најзад је увидјела да борба против окупатора „можда неће бити кратка него дуго-трајна и тешка“.²⁰¹

Јачање утицаја Централног комитета на прилике у Црној Гори и покрајинско партијско савјетовање од 7. децембра

Централни комитет Комунистичке партије Југославије није био довољно упознат са збивањима у Црној Гори у вријеме од јулског устанка све до друге половине октобра. Истина, он је посредним путем сазнао о великим успјесима постигнутим у току јулских акција, о губицима које је непријатељ оvdје претрпио, али задуго није успио да прибави званичну потврду тих вијести. Изгледа да је Централни комитет настојао и чинио више покушаја да се преко Босне успостави веза са Црном Гором и нешто више обавијести о догађајима тамо. Тим поводом генерални секретар Партије Ј. Б. Тито писао је 9. септембра С. Вукмановићу — Темпу, који се у то вријеме налазио у источној Босни, да поново покуша да пошаље неког „да успостави везу са Црном Гором“, јер је управо било „несхватљиво да од тих људи да данас нисмо добили ни једне службене вести“.²⁰² Но, изгледа да ни тај покушај није успио. Међутим, око 8. октобра упућени су из Црне Горе у Србију М. Бакић, А. Јовановић и прва енглеска војна мисија која је стигла у Југославију са капетаном Хадсоном. Поред одвођења енглеске мисије у Врховни штаб, циљ пута био је да се већ једном успоставе везе са Централним комитетом и поднесу извјештаји о развоју политичке ситуације и прилика у Црној Гори. М. Бакићу је стављено у дужност да Централном комитету преда резолуције са покрајинског партијског савјетовања од 8. августа и друга партијска и војна документа која су се односила на развој устаничког покрета у Црној Гори.²⁰³

На основу добијених података и Бакићевог усменог реферисања, Централни комитет је дошао до закључка да је у раду партијске организације у Црној Гори, како у јулском устанку тако и касније, било озбиљних политичких и организационих мањкавости и пропуста, који су тражили његову хитну интервенцију. Поводом тих сазнања Централни комитет је донио одлуку да повуче из Црне Горе свог дотадашњег делегата М. Ђиласа, а да на његово мјесто пошаље члана Политбироа Ивана Милу-

²⁰¹ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 99, Централни комитет КПЈ — Покрајинском комитету за Црну Гору, 10. новембар 1941.

²⁰² Цитирано по В. Дедијеру, *Јосип Броз Тито — Прилози за биографију*, Београд 1953, 300—301.

²⁰³ АИИ—ЦГ, II 4—2 (41), Покрајински комитет за Црну Гору — Окружном комитету Колашин, 8. октобар 1941. Види: Др Надежда Јовановић, н.д.ј., 62.

тиновића. У писмима Покрајинском комитету — првом од 22. октобра које је у Црну Гору донио Милутиновић, и другом од 10. новембра, Централни комитет је у веома оштрој форми напао неке оцјене и поставке покрајинске партијске организације које су се тичале јулског устанка и схватања даљег развоја ослободилачке и револуционарне борбе у Црној Гори. Оцјену августовског савјетовања, по којој је „било неправилно дизање устанка“, Централни комитет је одбацио, јер по његовом схватању није било погрешно позвати народ на устанак, већ је до погрешака дошло у начину његове организације и вођења, држању крутих фронтова и распуштању устаничких снага у вријеме када се наишло на прве озбиљније тешкоће. „После привременог пораза“ — истиче се тим поводом у писму Централног комитета од 10. новембра — „који је био у садашњим приликама и размљив и требало га је очекивати — дигли сте руке упуштајући се у дуге и празне дискусије о правилности или неправилности устанка“. Умјесто тога, требало је устанике припремити политички и војнички „и продужити партизански рат“, јер „између партизанског рата и народног устанка нема никакве супротности“. Напротив, партизански рат је у „нашим приликама само форма народног устанка“.²⁰⁴

У вези са схватањем „будућег устанка“ као изненадне и краткотрајне појаве, Централни комитет је упозорио партијску организацију у Црној Гори да је „погрешно ако се ви заносите неким илузијама о муњевитим ударцима“ и да треба имати на уму да борба против окупатора неће бити лака и „неће моћи да иде само узлазном линијом, него да ће ту бити и побједа и привремених пораза, колебања“ и слично.²⁰⁵

Концепцију о „антифашистичкој револуцији“ као почетној етапи пролетерске револуције, дефинисану на августовском покрајинском партијском савјетовању, Централни комитет је такође подвргао строгој ревизији. „И ако сте мислили тим изразом да означите етапу садашње борбе“ — каже се у писму од 11. новембра — „с обзиром на развитак у будућности, ви сте погрјешили. Јесте, у нашој садашњој борби је клица будућег етапа, али при томе није битан антифашистички, него антиимперијалистички карактер те борбе, који ће сјутра бити још јаче наглашен“. Спољнополитичка и унутрашња ситуација у то вријеме, и положај народноослободилачког покрета у њој, није допуштала, по оцјени Централног комитета, јачи револуционарни заокрет, па својствено томе није било мјеста за непотребно политичко истрачавање. С тим у вези, Централни комитет је посебно указао на чињеницу да су „наши“ данашњи „савезници енглески лорди“ с којима није било могуће ићи у социјалистичку револуцију. „И управо због тога треба данас ствар поставити конкретно: наци-

²⁰⁴ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 93, Централни комитет — Покрајинском комитету за Црну Гору, 10. новембар 1941.

²⁰⁵ Исто.

онално ослободилачки рат против окупатора, а све друго ће доћи касније“.²⁰⁶ Централни комитет се, даље, залаже да се оствари снажно јединство свих друштвених слојева кроз „национално-ослободилачки фронт црногорског народа. То није важно само за вас у Црној Гори“ већ и уопште „за наше међународне односе“. Даље је у писму ријеч о начину организовања власти на ослобођеној територији с тим да се „не проглашавају никакве републике или устави“, као и о потреби „учвршћења Партије“, нарочито „у радничким и ситносељачким масама“.²⁰⁷

Критика рада партијске организације у Црној Гори од стране Централног комитета ипак није дала резултат који се могао очекивати. Истина, веома ангажован, Покрајински комитет изгледа, није стигао благовремено да организује партијско савјетовање на коме би се размотрила критичка анализа Централног комитета, непосредно након што се о њој сазнало у Црној Гори. Такав скуп услиједио је нешто касније. Јулски устанак је представљао прошлост, те ревизија његове оцјене није могла имати значајнијег утицаја на даљи ток народноослободилачке борбе, иако се првенствено тиме жељела скренути пажња покрајинској организацији да се у сличној ситуацији у будућности не западне у ранију грешку. И поред тога, схватање „будућег народног устанка“ као одсудног јуриша на непријатеља, или такво нешто, није престало да живи у Црној Гори ни после доласка Милутиновића, премда је њему било наложено да спријечи пренагљене акције које не би имале изгледа за успјех. Мало је вјероватно да је и накнадно упозорење дато истим поводом у наведеном писму Централног комитета од 10. новембра битније помјерило питање „општенородног устанка“. У ствари са санџачком операцијом, која је, како смо раније истакли, Милутиновићево дјело, идеја изненадног устанка поново добија суштинску садржину. Истина, после интервенције Централног комитета нема помена, у ондашњој партијској и политичкој документацији, о „антифашистичкој револуцији“ као саставном дијелу свенародног устанка. Међутим, њени рефлекси, као посљедица дотадашњег схватања, видљиви су и касније, макар што су се изражавали само кроз формалну терминологију. Војне устаничке формације помињу се, искључиво и по правилу, као „оружана сила Партије“, а народноослободилачки одбори нијесу највиши органи власти, већ су потчињени партизанским командама — штабовима. Прво схватање Централни комитет је у писму од 22. децембра окарактерисао као „уско класно обиљежје“, што је недопустиво у вријеме када је требало радити на стварању широког патриотског фронта и масовне основе ослободилачке борбе, а друго: „То је већ сасвим неписмена политичка грешка“. У писму је даље указано „да су народноослободилачки одбори основна организациона форма преко које се дижу масе“ на устанак и „о-

---

206 Исто.

207 Исто.

стварује политичко руководство партије“ у њему.²⁰⁸ То су биле основне примједбе које је Централни комитет ставио на рад партијске организације у Црној Гори за вријеме од јулског устанка до краја 1941. године.

На основу првог утиска који је стекао одмах по доласку у Црну Гору, Милутиновић је сматрао да је партијска организација овдје постигла много више и радила много боље него што се то дало закључити на основу извјештаја који су у међувремену достављени Централном комитету.²⁰⁹ Нама је било познато да Централни комитет припрема посебну критику рада партијске организације у Црној Гори, нарочито њеног руководства, па је у вези са својим запажањима предложио да се слање такве критике одложи и да се сачека долазак М. Ђиласа, јер „тек послије његовог реферата многе ће ствари бити јасније, и добиће се права слика“.²¹⁰ Међутим, најављена критика, образложена у писму од 10. новембра, упућена је за Црну Гору прије него је Ђилас стигао у Централни комитет.

Писмо о коме је ријеч примљено је у Покрајинском комитету у другој половини новембра. Непосредно послије тога приступило се припремама за сазивање проширеног партијског савјетовања, на којем је требало размотрити политичку ситуацију у Црној Гори и стање организације са становишта најновијих сазнања и критичке анализе њеног рада од стране Централног комитета. Ово је било утолико потребније што се Покрајински комитет у проширеном саставу није састајао од августа мјесеца. Послије извјесних припрема, савјетовање је одржано 7. децембра у Пиперима, под руководством И. Милутиновића. Поред чланова Покрајинског комитета, присуствовали су му политички секретари мјесних комитета, док су окружни комитети, поред политичких секретара, били заступљени са још по једним чланом.²¹¹ Учесници савјетовања поднијели су детаљне политичке и организационе извјештаје за територије са којих су дошли. Управо, дата је оцјена рада партијске организације и уопште политичких и друштвених збивања у Црној Гори од јулског устанка до савјетовања. Зависно од политичке ситуације и веома сложених услова у којима се развијао ослободилачки и револуционарни покрет у Црној Гори у то вријеме, савјетовање је донијело конкретне закључке — основу програма за рад партијске организације у будућности.²¹²

²⁰⁸ Зборник НОР, том III, књ. 1, док. 168, Писмо Централног комитета Комунистичке партије Југославије Покрајинском комитету за Црну Гору и Боку, 22. децембар 1941.

²⁰⁹ Исто, док. 48, И. Милутиновић — Централном комитету, 6. новембар 1941.

²¹⁰ Исто.

²¹¹ АИИ—ЦГ, II 1—6 (41), Покрајински комитет за Црну Гору — окружним и мјесним комитетима, 25. новембар 1941.

²¹² Види опширније: П. Милошевић, Покрајинско савјетовање КПЈ за Црну Гору и Боку од 7. децембра 1941. године, Историјски записи, 1, 1969, 81—88.

Као нарочито значајно, савјетовање је посебно указало да масама треба шире објаснити „карактер данашње борбе која је народноослободилачка“, упозоравајући при том да се у свакодневnoj акцији не запада у левичарска застрањивања, која су се до тада у извјесној мјери испољавала у раду партијске организације у Црној Гори. Свакако под утицајем критичке оцјене Централног комитета, постало је „јасно да у данашњој етапи борбе, масе треба окупити у народноослободилачку борбу, а не за антифашистичку револуцију“.²¹³ Тиме је створена могућност и политички простор за шире укључивање родољуба у ослободилачки покрет неvezано за њихову страначку припадност и животно схватање.

Појаву оружаних формација мимо партизанске војске савјетовање је оцијенило недопустивом, па је с тим у вези, упркос знатном успјеху, речено: „у коријену спријечити све покушаје стварања војничких јединица паралелних народноослободилачким партизанским одредима, јер су народноослободилачки партизански одреди једина снага у народноослободилачкој борби у Црној Гори и носиоци те борбе“.²¹⁴ Но, како је четничка акција нарочито на простору Васојевића одвећ била узела маха, на савјетовању је одлучено да се предузму најенергичније мјере како би се она што прије пресјекла и паралисала. С тим у вези савјетовање је одлучило да се делегатима Покрајинског комитета који су се налазили на подручју Окружног комитета Колашин издају ванредна овлашћења, с правом да „све прекршаје партијске дисциплине, саботаже и издаје“, који би се евентуално јавили у акцијама против васојевићких четника „могу кажњавати најстрожијом казном — смрћу“.²¹⁵

У погледу начина вођења борбе против окупаторских трупа и времена њеног трајања, за разлику од дотадашњег схватања, на савјетовању је преовладала реалнија оријентација. Умјесто концепције о изненадним и снажним јуришима на италијанске гарнизоне, увидјело се, ослободилачки рат ће представљати сложенији и трајнији процес него што се раније замишљало. Ова нова оријентација јавила се као посљедица усвајања гледишта Централног комитета изложеног у писму од 10. новембра. Везано с тим, савјетовање је одбацило „политику ишчекивања“ и реаговања на догађаје „кроз расположење маса“. Њих је управо требало припремити за општенародни рат кроз свакодневне акције, а не кроз погађања са становништвом да борба отпочне тек „када народ за то буде припремљен“.²¹⁶ С тим у вези Милутиновић у једном извјештају Централном комитету од 14. децембра писао

²¹³ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 10, Закључци са покрајинског партијског савјетовања за Црну Гору, 7. децембар 1941.

²¹⁴ Исто.

²¹⁵ Исто, АИИ—ЦГ, II 2—16 (41), Покрајински комитет за Црну Гору — Окружном комитету Колашин, без датума.

²¹⁶ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 10, Закључци покрајинског савјетовања за Црну Гору, од 7. децембра 1941.

је да се тек на савјетовању сазнало да су „пасивност и чекање на општи устанак“ неповољно дјеловали на развој ослободилачког покрета у Црној Гори, јер су „читаве партијске организације“ касниле у процјени политичких кретања и падале „под утицај група и људи који су били против сваке борбе против окупатора“.²¹⁷ Не оспоравајући наведене констатације, ипак се чини да је при оцјени догађаја из јесени 1941. године у Црној Гори потребно имати на уму да је отпор народа у неким крајевима за његово шире укључивање у непосредну ослободилачку акцију био знатно велик, па је „попуштање пред масама“ произлазило углавном као резултат тог отпора.

Децембарско савјетовање бавило се и питањима организације живота на ослобођеној територији, коју је требало спровести преко народноослободилачких одбора и других установа и институција од ширег значаја. Другачије него до тада одмјерена је и функција народноослободилачких фондова. Требало је да они добију статус економских одјељења при одборима.

Посебну пажњу савјетовање је поклонило раду партијске организације у ситносељачким и „сиромашним народним слојевима“. Такође је придат велики значај политичком раду у омладинским и женским организацијама. С тим у вези, савјетовање се веома похвално изразило о формирању Црногорске народне омладине, као снажне антифашистичке организације, и њеном масовном учешћу у народноослободилачкој борби. Позитивно је оцијењен и прилив жена у партизанске јединице. Рад у том правцу требало је и даље наставити, како би се омладина сасвим укључила у партизанску војску, док би се жене, по правилу, више ангажовале у санитетској служби, раду одбора народне власти и у народноослободилачким фондовима.²¹⁸

Приликом оцјене дотадашњег рада партијске организације, савјетовање је указало да су се „организационе грешке и слабости“ до којих је долазило јављале углавном као посљедица неискуства и самосталног рада и да су последице интервенције Централног комитета раније пропусти отклоњени. Ипак, на савјетовању су се поновиле неке раније недосљедности, а углавном су се тицале начина организовања, надлежности и дјелокруга одбора народне власти, за које је Централни комитет сматрао да су неодрживе. То је дало повода за његову накнадну интервенцију, која је услиједила крајем 1941. године, па су најзад и те нејасноће отклоњене, о чему смо већ говорили. То је, уједно, и вријеме када се народноослободилачки покрет у Црној Гори почиње снажније усмјеравати од стране Централног комитета и када територија ове покрајине постепено почиње да заузима све

²¹⁷ Зборник НОР, том II, књ. 2, док. 59, И. Милутиновић — Централном комитету КПЈ, 14. децембар 1941.

²¹⁸ Зборник НОР, том III, књ. 4, док. 10, Закључци покрајинског савјетовања за Црну Гору, од 7. децембра 1941.

значајније мјесто у плановима политичког и војног руководства народноослободилачког покрета Југославије.

Међутим, оно што се претходно десило у Србији, а тако и у источној Босни, није могло, по логици развоја ствари, да миомоје ни Црну Гору. Ријеч је о појави четничко-војне организације Драже Михаиловића. Како смо већ раније истакли, крајем 1941. године у партијској организацији у Црној Гори постало је сасвим јасно да главни носиоци домаћих контрареволуционарних снага нијесу присталице сепаратистичког правца, који није имао нити људи нити утицаја да би добио снагу политичког покрета, већ да су то доста бројне и са не малим утицајем присталице старог друштва, које су стајале на позицијама велико-српске политичке оријентације. Њиховом организованом појавом крајем 1941. и првих мјесеци 1942. године настаје ново раздобље у развоју народноослободилачког покрета у Црној Гори. Управо, партизански покрет у снагама домаће буржоазије добио је новог противника, веома снажног и организованог, који је уз директан ослонац на окупаторске трупе и уз њихову помоћ био ријешен да загази у грађански рат првом повољном приликом (на коју није требало дуго чекати).

Крај 1941. године означио је истовремено и крај једне етапе у којој се ослободилачки покрет развијао у условима сасвим другачијим од оних који ће ускоро услиједити. Покрет у Црној Гори одвијао се у знаку искључиве борбе против окупаторских трупа, а борба против снага контрареволуционарне буржоазије одвијаће се претежно у политичко-идеолошкој сфери, иако у веома заостреној форми. Овај период ће бити у много чему различит од онога који је тек имао да услиједи.

Слом југословенске војске и државе у априлу 1941. године доживљен је у Црној Гори као сопствена национална катастрофа. Смишљена италијанска политика која је тежила да окупацију Црне Горе прикаже као великодушно дјело Рима, чији је искључиви циљ био успостављање „независности ове земље и њено тобожње ослобођење“ од великосрпског хегемонизма, доживјела је фатални неуспјех. Идеја о стварању „слободне и независне Црне Горе“ која је требало да послужи као противтежа веома снажно укоријеној југословенској идеји у овој покрајини, у народу је схваћена као наметнуто рјешење изнуђено окупацијом и присуством непријатељске војне силе. И поред свег упирања италијанских политички и војних кругова да се она спроведе, нијесу постигнути никакви резултати. Италијанске комбинације са Црном Гором нашле су једину подршку у сасвим безначајним остацима дијела фракције бивше Црногорске федералистичке странке, који се нијесу толико распознавали по привржености и нагињању ранијој домаћој династији и сепаратној Црној Гори колико по својој политичкој сенилности и проиталијанској политичкој оријентацији. Остале грађанске снаге послије априлског слома су дезоријентисане и њихово присуство у јавном животу у прво

вријеме готово се и не испољава. Оне у огромној већини гаје антиокупаторско расположење, али су неспремне за било какву акцију. У таквој ситуацији Комунистичка партија Југославије, неоспорно најзначајнији политички и друштвени чинилац, јавља се у улози народног трибуна и ставља своје основне циљеве у службу ослободилачке борбе којој се ставља на чело. Она успијева да на дубоком антиокупаторском расположењу основних слојева народа и свом ослободилачком програму поведе оружану борбу у веома неповољним унутрашњим, а нарочито спољнополитичким условима, какви су били у земљи и свијету у љето 1941. Партијска организација у Црној Гори умјела је на најбољи начин да извуче политичке користи из држања бивших владајућих кругова Краљевине Југославије у априлском рату и да, с тим у вези, искористи снажно антиокупаторско расположење народа, које се испољило свом жестином у свенародном обрачуну против италијанских трупа и којим је средином јула 1941. тако рећи преко ноћи била захваћена цијела Црна Гора. Друго је, међутим, питање колико је партијска организација у Црној Гори била у стању да устаничком таласу, чији опсег и жестину ни сама није очекивала, дадне организованији и безболнији ток, и то од момента када се он претворио у свенародни рат. Исто тако, чињеница би била веома поједностављена када би се појава свеопштег устанка у Црној Гори објашњавала искључиво степеном утицаја партијске организације, а при томе се не би имало у виду патриотско и морално схватање народа борбе за слободу и, нарочито, његова реакција на стање изазвано самом окупацијом.

Разне грађанске групације у Црној Гори биле су веома изненађене масовношћу јулског устанка који су повели комунисти. Грађански прваци, посебно они са великосрпским политичким концепцијама, нијесу имали илузија да ће комунистички бескомпромизам засјенити њихове политичке изгледе, које су везивали за поратно обнављање монархистичке владавине, јер су полазили од претпоставке да ће фашистичке силе ипак изгубити рат. Стога ове снаге настоје свим средствима, било то и по цијену сарадње са окупатором, да се пресијече устанички покрет коме су на челу стајали комунисти.

Истина, јулски устанак је подлегао огромној непријатељској војној сили, јер је Италија за његово угушење бацила на Црну Гору комплетних 6 дивизија, али је исто тако извјесно да је устаничкој кризи придонијела и разорна дјелатност контрареволуционарних грађанских елемената, што се посебно одразило на његов психолошки исход који је био веома неповољан. Пропаганда контрареволуционарних грађанских снага знала је веома успјешно да искористи не баш најбоље сналажење партијске организације у руковођењу почетним устаничким акцијама, а нарочито су јој ишла на руку брутална насиља која су примјењивана од стране Италијана у вријеме сламања устанка у Црној Гори. У ствари, цијела игра била је срачуната на то да се комуни-

стички утицај по могућности што више ослаби на тај начин што би се код народа створила неповољна психолошка импресија и тако убијала његова воља за обнављањем устаничких акција.

Партијска организација била је дубоко свјесна основних мотива који су остатке грађанских групација руководили да се постигне мир и не изазове непријатељ. Јер формом се није дала прикрити суштина ствари. Било је очито да је наступио тренутак оштрије класне диференцијације између остатака старог друштва и комунистичког покрета, и да ће се односи у том правцу у будуће неминовно продубљивати и политички компликовати. Политички и идејни антагонизам попримао је из дана у дан карактер оштрих судара, чији ће расплет бити могућ једино путем међусобног оружаног обрачуна, што ће се изразити кроз каснији грађански рат.

Партијска организација у Црној Гори у току љета и јесени, упоредо са одвијањем процеса израженије класне поларизације друштвених снага, темељила је своју дјелатност на програму усвојеном на проширеном партијском савјетовању од августа 1941. године. На основу тог програма, без обзира на његову доста изражену класну оријентацију, партијска организација успјела је да покрене и повуче за собом основне друштвене слојеве и тако створи сигурну претпоставку и потребне услове за успјешно настављање народноослободилачке борбе. Истина, са становишта замашног августовског програма, устанички покрет у Црној Гори одвијао се далеко испод онога што се жељело постићи. Ипак, то најмање значи да се он у ондашњим условима и могућностима одвијао вјероватно највећом могућом брзином и да није постигао изванредне резултате. Народноослободилачки покрет у Црној Гори, у вријеме о коме је ријеч, израдио је широку политичку основу преко масовних и добро организованих антифашистичких организација и установа значајних за његов успјешан развој. То је вријеме и развијене партизанске војне организације, која је постизала веома крупне успјехе. Истина, са гледишта амбициозних и нереалних планова, као што је био онај о тзв. „другом устанку“, партијска организација није могла бити задовољна постигнутим успјесима, ма колико они били велики. Основни разлози тог незадовољства потицали су из привидног увјерења по коме су већ почетком јесени постојали потребни услови да се крене у свенародни устанак и пролетерску револуцију, и то у неком класичном смислу. У немогућности да се најшири слојеви народа покрену у устаничку акцију на начин како је то замишљено у Покрајинском комитету за Црну Гору и Боку, у вријеме „сазријевања“ услова за „други устанак“ значајна пажња је посвећена борби против „шпијуна и петоколонаша“, који су по оцјени партијске организације представљали основну сметњу за успјешно покретање свенародног устанка, а тиме и социјалистичке револуције. Стога се убијању „шпијуна и петоколонаша“ приступило одмах након јулског устанка, да би нешто ка-

сније та појава узела доста распрострањен и недовољно контролисан ток. Међутим, појава учесталих политичких убистава убрзала је процес консолидовања грађанских снага и њиховог окупљања на антикомунистичкој основи. Она је не без успјеха послужила разним грађанским групацијама да народноослободилачку борбу прикажу као комунистичко насиље, којима је не бирајући средства искључиви циљ социјални преврат да би се узела власт.

Управо, уколико се народноослободилачки покрет у Црној Гори више снажио и развијао — упоредо са тим све се више прибирају снаге домаће буржоазије. Нарочито су активне биле присталице великосрпске националистичке политичке концепције, које су уосталом и имале превагу над осталим грађанским правцима у Црној Гори. Већ средином јесени 1941. године ове снаге почињу да формирају своје посебне оружане формације, чији је искључиви циљ борба против сваког народног покрета који би предводили комунисти, а то је фактички значило против јединог покрета који је водио борбу против окупатора.

И поред упозоравајућих симптома, партијска организација у Црној Гори није успјела да на вријеме схвати праву намјеру четничког покрета и његов значај. Она је дуго живјела под утиском да се контрареволуционарне снаге у Црној Гори регрутују од безначајних присталица сепаратистичке струје Црногорске федералистичке странке, или пак на њихову иницијативу, а није уочила да главна опасност пријети од великосрпског четничког покрета који се фронтално организовао. Исто тако, она није остала досљедна рано усвојеном принципу по коме је била дужна да физичким путем уништи све оружане формације које би дјеловале ван партизанских одреда, без обзира на њихов циљ. У ствари, она је дозволила да је вријеме претекне, а њен доцнији покушај да се спријечи ширење четничког покрета у Црној Гори личио је на гашење пожара који је већ букнуо.

Pavle Milošević

LE PARTI COMMUNISTE AU MONTENEGRO DE L'INSURRECTION DU 13 JUILLET JUSQUE LA FIN DE 1941

R é s u m é

L'oeuvre contient cinq chapitres, dans lesquels sont contenus les problèmes élémentaires du développement de l'organisation du Parti, à partir de l'insurrection du 13 juillet jusqu'à la fin de l'année 1941, soit: le Conseil du 8 août, la Consolidation du parti, les Conséquences de la formation des unités militaires à l'organisation du Parti Communiste de Yougoslavie au Monténégro, le Travail du

parti sur la mise en mouvement du soi-disant second soulèvement, et enfin, le Renforcement de l'influence du Comité Central du Parti Communiste de Yougoslavie sur les circonstances au Monténégro et le Conseil régional du 7 décembre 1941.

Dans le chapitre sur le conseil du 8 août 1941 à Kamenik sont analysées critiquement les appréciations du conseil données sur le soulèvement du 13 juillet et ensuite, on donne l'appréciation des documents établis au conseil. Les appréciations du conseil sur la place et le rôle des forces civiles dans le Mouvement de Libération Nationale furent particulièrement soumises à la critique.

L'auteur destine une place considérable à la consolidation et au renforcement du Parti Communiste de Yougoslavie au Monténégro après le soulèvement de juillet. On décrit les difficultés que le Parti rencontre après la crise de courte durée du soulèvement, on détermine la liste de tous les membres des comités de district et d'arrondissement du Parti Communiste de Yougoslavie et, on donne la structure sociale des membres du parti pour les régions dont l'auteur avait des particularités. Faute de documents d'archive, l'auteur se servait en plus grande partie, du matériel de mémoire.

Dans le chapitre où l'on traite les conséquences de la formation des unités militaires sur l'organisation du Parti Communiste de Yougoslavie, l'auteur arrive à des particularités intéressantes. A cause de la circonstance de préparations intensives pour le soi-disant nouveau soulèvement, le parti envoya ses meilleurs cadres dans les détachements de partisan et ainsi les autres secteurs de travail furent négligés, ce que les forces bourgeoises partiellement profitent pour le développement de l'influence destructive dans les plus larges couches du peuple, contre le Mouvement de Libération Nationale.

Le partie de l'oeuvre la plus intéressante est, sans doute, le chapitre qui traite le travail de l'organisation du parti à l'agitation du soi-disant second soulèvement. L'auteur apprécie comme très positive l'idée d'un mouvement insurrectionnel pannational, cependant, on accentue que l'évaluation du temps de son début par la direction du parti régional était irréaliste et qu'elle ne se basait pas sur les relations et les influences réelles de toutes les forces sociales. Une attention particulière est consacrée par l'auteur au groupement de différentes forces contrarevolutionnaires civiles ainsi qu'à leur opposition aux conceptions du développement du Mouvement de Libération Nationale et à leur liaison sur ce plan avec les occupants, ainsi qu'aux mesures du Mouvement de Libération Nationale pour le règlement des comptes avec eux.

A la fin, dans l'oeuvre on parle sur les mesures du Comité Central du Parti Communiste de Yougoslavie et de sa contribution au développement du Mouvement de Libération Nationale au Monténégro ainsi que de l'importance du Conseil du parti du 7 décembre 1941.

Ne négligeant pas les grands succès l'organisation du Parti Communiste de Yougoslavie au Monténégro eût pendant la Lutte

de Libération Nationale contre les occupants dans la seconde moitié de l'année 1941, l'auteur conclut que, malgré cela aussi, l'organisation du parti ne réussit pas de comprendre à temps l'intention véritable du mouvement de tchétnik de Draža Mihailović. Pour longtemps le Parti vivait sous l'impression, l'auteur conclut, que les forces contrerevolutionnaires au Monténégro se recrutent de participants sans importance des séparatistes du parti fédéraliste monténégrin et n'a pas aperçu à temps que le danger principal pour le Mouvement de Libération Nationale au Monténégro venait du mouvement de tchétnik de »la grande Serbie«, qui s'était organisé frontalement ce qui a eu comme conséquence que ces forces, s'appuyant aux occupants, ont empêché pour un certain temps, le développement du Mouvement de Libération Nationale et la lutte efficace contre les occupants.